

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו

יצחק שנל

ירושלים, יוני 1999

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Foreign Workers in Southern Tel Aviv–Yafo

Itzhak Schnell

הדברים המובאים בפרסום זה הם על דעת המחבר בלבד

עריכת לשון : נורית רונאל
עורכת אחראית : שונמית קרין
הכנה לדפוס : כריסטינה שוורץ וזהבה דדון
הדפסה : דפוס אוחה בע"מ

ISSN 0792-6251

© 1999 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9א', ירושלים 96440 טל: 5666243-02 פקס: 5666252-02
floerins@floersheimer.org.il
www.floersheimer.org.il

על המחבר

ד"ר יצחק שניל הוא מרצה בכיר בגאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב-יפו ומתמחה בחקר תהליכים חברתיים-תרבותיים במרחב.

על המחקר

בשנים האחרונות נכנסו לישראל עובדים זרים רבים. חלק מהם מצאו מגורים בדרומה של העיר תל אביב-יפו, על כל הסוגיות הנובעות מכך בשאלות של מדיניות עירונית. ד"ר יצחק שניל נכנס לעובי הקורה של סוגיות אלה, בוחן את הזרים הגרים בשכונת נוה שאנן שבדרום תל אביב-יפו, על תכונותיהם, עמדותיהם, התנהגותם ומקומם במערך העירוני. כמו כן עוקב ד"ר שניל אחר עמדות התושבים הישראלים בנוה שאנן כלפי הזרים. החוקר מציין כי תופעת המגורים של זרים בשכונה מתמסדת והולכת וגורמת להסתגלות המערכת העירונית לכך, והדבר מחייב נקיטת שורה של אמצעי מדיניות אשר מצד אחד יפקחו על כניסתם של עובדים זרים לארץ ומצד שני יבטיחו תנאי חיים סבירים לאוכלוסייה זו בעת שהותה בערי ישראל.

צוות המחקר

בהכנת המחקר וניתוח הנתונים השתתפו שמואל אמריליו, משה הרפז, שרה לוי, אבי בן אדיבה ואדטל לוי.

על מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

המודעות בדבר חשיבותו של מחקר מכוון למדיניות גוברת והולכת, לא רק בקרב חוקרים וקובעי מדיניות אלא גם בקרב קרנות ציבוריות ופרטיות. קרן פלורסהיימר, שבראשה עומד ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר, יזמה את ייסודו של מכון מחקר שיתרכוז במחקרים העוסקים בסוגיות-מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות וההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; ממשל ופיתוח מקומי בישראל; תכנון מרחבי בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודט, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר ומר הירש גודמן, העורך-מייסד של ה"ג'רוסלם ריפורט" וסגן נשיא ה"ג'רוסלם פוסט". ראש המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות רשימת פרסומים על ממשל ופיתוח מקומי

1. ערן רזין, לקראת רפורמה מוניציפלית במטרופולין תל אביב בשנות התשעים, 1994
2. אברהם דורון, שירותי רווחה אישיים בתפר שבין השלטון המרכזי ובין הרשויות המקומיות, 1994
3. דניאל פלזנשטיין, העיר כיום: קידום הפיתוח הכלכלי המקומי, 1994
4. ערן רזין ואנה חזן, פיתוח מרכזי תעשייה ותעסוקה: ממד השלטון המקומי, 1995
5. דניאל פלזנשטיין, בין תכנון לשווק: מעמדו ומיסודו של הפיתוח הכלכלי המקומי בישראל, 1995
6. ערן פייטלסון, מדיניות שטחים פתוחים בליבת ישראל, 1995
7. נחום בן-אליא, מדיניות ביזור דיפרנציאלית בשלטון המקומי, 1995
8. אפרים שלאין וערן פייטלסון, מדיניות שמירה על קרקע חקלאית, 1996
9. ערן רזין, תמורות בשוליים העירוניים-כפריים במטרופולין תל אביב, 1996
10. נחום בן-אליא, מעבר לניהול אסטרטגי בשלטון המקומי, 1996
11. ערן רזין ואנה חזן, צעדים לבלימת הפרבור המפוזר: בקרה תכנונית או "שינוי כללי המשחק", 1996
12. שלמה חסון, הסדר העירוני החדש: קואליציות ממשל עירוניות, 1996
13. נחום ביגר וסטיבן פלאוט, איגרות חוב מוניציפליות בישראל? 1997
14. נחום בן-אליא ושי כנעני, אוטונומיה מקומית "ללא עלות": הפיתוח של מוסדות חינוך, 1997
15. אריה הכט, שידוד מערכות המימון ברשויות המקומיות בישראל, 1997
16. אבי חפץ ושות', הנפקת איגרות חוב מוניציפליות למטרות ייעודיות בישראל, 1997
17. ענת בביץ וקובי נבון, הנפקת איגרות חוב מוניציפליות: המלצות לשינויי חקיקה, 1997
18. שלמה חסון ואנה חזן, שותפויות בין המגזר הפרטי והמוניציפלי בפיתוח מקומי, 1997
19. יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר החדשה, 1997
20. לביאה אפלבוים ודויד ניומן, התמורות במרחב הכפרי בישראל והשפעתן על השלטון המקומי, 1997
21. נחום בן-אליא, היש מקום למנהל עיר מקצועי בישראל? 1997
22. דויד גיאנר קלואזנר ודניאל פלזנשטיין, מקצועות חדשים ברשויות המקומיות בישראל, 1997
23. ערן רזין, פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל, 1998
24. ערן פייטלסון ואורי ברשישת, התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית, 1998
25. מארק רוזנטראוב וערן רזין, ממשל מטרופוליני ופיתוח: לקחים מאינדיאנפוליס, 1998
26. נחום בן-אליא, הפרטת תשתיות מים וביוב: בין יוזמה מקומית למדיניות ממלכתית, 1998
27. עמירם גונן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי: סוגיות והצעות של מדיניות, 1998
28. נחום בן-אליא, משבר הרשויות המקומיות בישראל, (נייר עמדה), 1998
29. דניאל פלזנשטיין, ההימור המקומי הגדול: קזינו ככלי לפיתוח כלכלי מקומי בישראל, 1999
30. רחל אלתרמן, בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל, 1999

31. ערן רזין, **פערים תקציביים בין רשויות מקומיות קטנות לגדולות**, 1999
32. יצחק שנל, **עובדים זרים בדרום תל-אביב-יפו**, 1999

תוכן עניינים

8	מבוא
10	1 קליטת עובדים זרים
10	קליטת עובדים זרים במדינות המפותחות
13	הקליטה של עובדים זרים בישראל
13	התבססות התופעה
14	הליכי גיוס
14	אפיונים ותנאי עבודה
16	2 גיבוש של קהילת זרים
16	שלבי הגיבוש – מודל כללי
18	גיבוש קהילת הזרים בתל-אביב-יפו
20	3 הבניה-מחדש של העיר וקליטת עובדים זרים
20	תמורות גאוגרפיות וחברתיות במרחב העירוני
22	מוקדי אי-יציבות מתהליכי הידרדרות סביבתית בתל-אביב-יפו
28	4 קהילת הזרים בשכונת נוה שאנן – תמונת מצב
28	שיטת המחקר
28	מחקר שדה על קהילת הזרים בשכונה בדרום תל אביב-יפו
29	הרכב האוכלוסייה בשכונה ואיפיוניה
31	איפיונים סוציו-דמוגרפיים של קהילת הזרים בנוה שאנן
34	תפרוסת הזרים בנוה שאנן
36	מקומם של הזרים במסגרת מערך שימושי הקרקע והדיור בשכונה
37	השפעת הזרים על שוק הנדל"ן ועל התכנון בנוה שאנן
42	5 זהות ומרחבי החיים של הזרים בנוה שאנן
42	זהות ולכידות חברתית
43	מרחבי הקיום היומיומיים
47	6 עמדות הישראלים בנוה שאנן כלפי הזרים
48	נכונות להתקרבות חברתית אל הזרים
50	עמדות כלפי הזרים בתחומי חיים שונים
52	תפיסת הזרים כשכנים
53	היחס כלפי הזרים לפי מוצא
56	מסקנות והמלצות
56	מיסוד והסתגלות
61	מקורות
63	נספח א
64	נספח ב

מבוא

העובדים הזרים מספקים לכלכלה הישראלית מאגר של עובדים המשתלבים בשוק העבודה השניוני, המתמחה בעבודות שישראלים אינם מוכנים לבצע. בעבר בוצעו עבודות מסוג זה בידי עובדים פלסטינים, אשר עבדו בתחומי ישראל אף-על-פי שהמשיכו להתגורר מחוץ לגבולות הקו הירוק. בשונה מהם, העובדים הזרים מציבים אתגר חדש לחברה הישראלית בשל העובדה שהם מתגוררים וחיים בישראל. במספר מקומות בארץ צומחת לנגד עינינו קהילה של זרים. נוכחותם בולטת בעיקר בדרום תל-אביב, אך התגבשו גם קהילות בקרבת אתרי בנייה גדולים ובאזורים של חקלאות אינטנסיבית. נשאלת אפוא השאלה: האם החברה הישראלית ערוכה להתמודד עם האתגרים שמציבה ההווה החברתית החדשה?

הניסיון שהופק בארצות המפותחות – באירופה ובארצות-הברית – מלמד שהכוונה המקורית של החברה הקולטת ליהנות מהיצע זול של כוח עבודה, בלי להתמודד עם צורכיהם של העובדים הזרים כבני אדם וכאזרחים, לא עלתה יפה: עובדים זרים רבים הפכו לתושבי קבע בארצות המפותחות, פיתחו ציפיות להשתלבות בחברת השפע הקולטת ואף השפיעו במידה מסוימת על ערכי החברה הקולטת. בעיית ההשתלבות של התושבים הזרים בחברה הישראלית מורכבת שבעתיים, לנוכח המגמה להבטחת קיומו של רוב יהודי ורוב ציוני במדינה. גם קליטת העולים החדשים בישראל יוצרת מתחים חברתיים והללו מציבים מכשול נוסף בפני קליטת התושבים הזרים. התמודדות עם בעיית העובדים הזרים חשובה בעיקר נוכח העובדה, שעל סמך הניסיון במדינות אחרות ניתן להסיק כי חלק ניכר מהעובדים הזרים יהפוך בסופו של דבר לתושבי קבע בישראל. במילים אחרות, "מדיניות בת-יענה" בשלבים הראשונים של היקלטות התושבים הזרים עלולה לחשוף את החברה הישראלית לשיח חברתי-פוליטי חדש, שבו ייטלו התושבים הזרים חלק פעיל. מצב זה עלול לעורר הסתייגות מצד ישראלים רבים ולהביא להתפרצויות גזעניות בקרב קבוצות חברתיות פגיעות מקרב העולים, שכבות המצוקה ותושבי שכונות הגובלות בשכונות הזרים.

כיום מהססים גורמים ציבוריים וממשלתיים להתמודד במוצהר עם בעיית קליטתם של התושבים הזרים בישראל, בהנחה שהתופעה זמנית. המדיניות הממשלתית היא לגרש עובדים זרים השהים בארץ באופן בלתי חוקי. מסר זה מחלחל כלפי מטה - לרשויות המקומיות, לדרגים המקצועיים במינהל הציבורי ולישראלים הבאים במגע עם הזרים. על רקע זה נקל להבין תופעות של התעמרות בעובדים הזרים. כיוון שגירוש של מאות אלפי אנשים אינו אפשרי, סביר להניח כי במהלך הזמן יהפכו התושבים הזרים לקבוצה נבדלת, המאופיינת בניכור ובתחושת ניתוק מכלל החברה.

על רקע זה נשאלות מספר שאלות נוקבות, ובמחקר שיוצג בעבודה זו נעשה ניסיון להשיב עליהן. מטרת המחקר לספק מידע ראשוני שיאפשר לענות על השאלות הבאות: (א) באיזו מידה מתגבשות בישראל שכונות של עובדים זרים, השואפים להתיישב קבע בישראל? (ב) כיצד משתלבות שכונות העובדים הזרים במרחב העירוני של תל-אביב, שבו נמצא הריכוז הגדול ביותר של זרים? (ג) מה הן עמדותיהם של ישראלים הבאים במגע ישיר עם העובדים הזרים כלפי עובדים אלה? (ד) מהי הדינמיקה לפיה מתגבשות שכונות מתבדלות במרחב העירוני, במסגרת המפגשים הבין-תרבותיים שבין העובדים הזרים לחברה הקולטת? בחינה של הנושא על-פי שאלות אלה תוכל לשמש בסיס לקביעת מדיניות ציבורית כלפי התושבים הזרים, מתוך מודעות לבעיות הצפויות להתלוות לתהליך קליטתם. חיוני לגבש מדיניות אחראית ומושכלת לקליטת העובדים הזרים, שכן היא עשויה למנוע הן ביטויי גזענות מצד אזרחים ישראלים והן תופעות של ניכור ומחאה מצד התושבים הזרים, כפי שהתרחשו באירופה ובארצות-הברית.

קליטת עובדים זרים במדינות המפותחות

מאז שנות החמישים הפכו רבות מהמדינות המתועשות בעולם ליעדי הגירה של עובדים זרים. גל הגירה ראשון הגיע למערב-אירופה ולצפון-אמריקה לאחר מלחמת העולם השנייה. גל שני התעורר בשנות ה-60 - כחלק מתהליך הדה-קולוניזציה וגל שלישי הגיע בשנות ה-80 - למדינות דרום אירופה נוסף על מערב אירופה וארצות-הברית. ברוב המדינות הללו שיעור העובדים הזרים מכלל כוח העבודה הלאומי עלה על 10 אחוזים; נתון זה הוא אומדן גס בלבד, כיוון שקשה להעריך את מספר העובדים הבלתי-חוקיים ואת מספר העובדים הזרים שהתאזרחו במדינות הקולטות ברבות השנים.

כמו כן, קיימים הבדלים משמעותיים בשיעור העובדים הזרים בין המדינות; בראש המדינות הקולטות עובדים זרים מצויות גרמניה, צרפת, בריטניה וארצות-הברית. המהגרים מגיעים ברוב המכריע של המקרים ממדינות מתפתחות, שבהן קיים עודף כוח עבודה. כיווני ההגירה שלהם מושפעים בעיקר מן המרחק הגאוגרפי בין ארץ המוצא לארץ היעד ומקשרים קולוניאליים בעבר, המקלים על ההגירה. בהתאם לכך, קולטת גרמניה בעיקר מהגרים מתורכיה, מיוגוסלביה, מיוון וממדינות ערביות במזרח התיכון. צרפת, לעומת זאת, קולטת יותר מהגרים מארצות צפון-אפריקה, מפורטוגל ומספרד. אנגליה מרבה לקלוט מהגרים מאירלנד, מהודו, מפקיסטן, מבנגלדש, מהאיים הקאריביים וממושבותיה בעבר באפריקה. ארצות-הברית קולטת בעיקר מהגרים ממקסיקו ומהאיים הקאריביים.

את תופעת העבודה הזרה ניתן לנתח כחלק מהתפתחותו של מערך כלכלה עולמית קפיטליסטית, היוצרת אי-שוויון אוניברסלי בין מדינות הגלעין לבין מדינות השוליים ויחסי תלות של אלה האחרונות בראשונות. מדינות השוליים מייצרות עודפים של כוח עבודה, המנוצל כצבא מילואים תעשייתי לטובת משקיהן של מדינות הגלעין. במקרים רבים סבלו ארצות המוצא של המהגרים ממשברים כלכליים בעקבות קץ העידן הקולוניאליסטי והמעבר שלהן לעצמאות. משברים אלה האיצו במדינות השוליים תהליכים דמוגרפיים וכלכליים מורכבים יותר. תופעות כהידלדלות הכפר ועיור היתר – על מגוון ההשלכות השליליות שיש להן – הפכו לנפוצות. בהעדר מקורות פרנסה נדחפו רבים להגירה ליעדים במדינות המפותחות ובאלה התפתח ביקוש לעובדים לא-מיומנים שאינם בוחלים בכל עבודה. ממשלותיהן של מדינות נחשלות, שלא הצליחו לפתח מקורות תעסוקה

בהיקף מספיק עבור כוח העבודה הגואה, עודדו הגירת עובדים מתחומיהן במגמה ליהנות מיתרונות לא מבוטלים הכרוכים בכך, כגון: יבוא של מטבע זר, הכשרה מקצועית של אזרחיהן המועסקים במדינות אחרות והקלה בלחץ הפוליטי של מיליוני המובטלים שהתרכזו בערים הגדולות (Massey, 1984).

בארצות קולטות ההגירה מצטיירת תמונה הפוכה. לאחר מלחמת-העולם השנייה הן נהנו משגשוג כלכלי מואץ. התיעוש, הפיתוח המואץ של תשתיות והגדלת הייצור החקלאי, התרחבות העסקים ומקצועות השירותים - הגדילו את הביקוש לכוח עבודה, ביחוד לעובדים מיומנים במקצועות הטכנולוגיים, הניהוליים והעסקיים ובשירותים. במקביל, העלייה ברמת החיים וההתברגנות של כוח העבודה הקיים הביאו לצמצום שיעורי הפריון הכולל של נשים ולירידה בקצב ההתחדשות של כוח העבודה. מעמד העובדים התחזק תודות לפעילותם של האיגודים המקצועיים.

מכלול התהליכים המתוארים לעיל הביא לביקוש גובר הן לעובדים מיומנים על בסיס קבוע והן לעובדים בלתי-מיומנים, שחלקם נדרשו לעסוק בעבודות עונתיות וזמניות כפיתוח תשתית, בנייה, חקלאות ושירותים ואף בתעשייה. החברות הפיננסיות, ששאפו להגדיל את רווחיהן, והאיגודים המקצועיים, ששאפו להגן על הזכויות הסוציאליות שהשיגו עבור העובדים המקומיים, חברו יחדיו כדי לפלח את שוק העבודה לשוק "ראשוני" - של עובדים הנהנים מתנאים מועדפים, ושוק "שניוני" - המציע תנאי עבודה נחותים. השוק הראשוני נשמר לעובדים המיומנים המקומיים ואילו השוק השניוני הוקצה לעובדים הזרים (Knox & Agnew, 1989).

יוקרתן של התעסוקות השניוניות נמוכה ביותר, משום שהן כרוכות בקשיים פיזיים או דוחות ומאופיינות בסביבת עבודה לא נוחה, בתנאי בטיחות גרועים, בשכר נמוך, במיעוט הזדמנויות לניעות תעסוקתית, ובהעדר זכויות סוציאליות, דוגמת ביטוח אבטלה או ביטוח לאומי (כל העובדים הלא חוקיים וחלק מן העובדים החוקיים). ברוב המדינות הקולטות נאמדים פערי השכר בין עובדים זרים למקומיים, המועסקים בעבודות דומות, ב-10 אחוזים - 15 אחוז לרעת העובדים הזרים; פערים אלה נשמרים גם שנים רבות לאחר קליטתם בארץ היעד. סיכויי התקדמותם של הזרים בהיררכיה התעסוקתית נמוכים בהרבה מאלה של עובדים מקומיים. כמו כן, העובדים הזרים הם הראשוניים להיות מפוטרים וקיימות עדויות רבות להעסקתם (בעיקר העסקת העובדים הבלתי-חוקיים) בתנאי ניצול מחפירים: מוכרות דוגמאות של התעללות, התאכזרות, בידוד ואפילו העסקה בתנאים הדומים לעבדות. ברור כי התעסוקות השניוניות, שבהן מתמחים העובדים הזרים מחייבות תחלופה גבוהה.

עובדים מקומיים, הנהנים מהיצע תעסוקתי מגוון בשוק העבודה הראשוני, ומתנאים סוציאליים כביטוח אבטלה, מסרבים להשתלב בשוק העבודה השניוני, המאופיין בתנאי עבודה ירודים. יתרה מזו, הם מסרבים להשתלב בענפים שקיבלו סטיגמה של ענפי התמחות "של זרים" אפילו כאשר מוצע להם שכר הוגן. העובדים הזרים, לעומת זאת, מקווים ליהנות מרמת שכר גבוהה במאות אחוזים מזו המוצעת להם בארץ מוצאם, ושואפים לחסוך כסף, מלבד לסיוע שהם מושיטים למשפחותיהם שנותרו מאחור, במטרה לשוב לארץ מוצאם ולהתבסס בה בעזרת חסכונויות אלה. כך מעמיק הפילוח של שוק העבודה; המשקים הלאומיים, הן בארץ המוצא והן בארץ היעד של המהגרים, הופכים אפוא תלויים בשוק עבודה מפולח, המגייס מהגרים באופן ממוסד או בלתי-

ממוסד עבור שוק העבודה השניוני של המדינות המבוססות ואשר מאפשר העברת הון אל המדינות הנחשלות (Piore, 1979).

מוכרים חמישה טיפוסים של עובדים זרים :

1. עובדים זרים שהגיעו כמהגרים השואפים לקבל אזרחות מלאה.
2. יוממות של עובדים העוברים את הגבול למדינה סמוכה וחוזרים בערב לביתם.
3. עובדים שהיגרו לתקופה מוגבלת, לפי חוזה עבודה תקופתי.
4. עובדים בלתי-חוקיים שהסתננו באופן בלתי-חוקי למדינה או שנשארו בה לאחר שפג תוקף אשרת התיירות.
5. פליטים ומבקשי מקלט מדיני, הנקלטים על בסיס הומניטרי של איחוד משפחות, סיוע לנרדפים וכד'.

קיימים שלושה דפוסים פורמליים של קליטת זרים :

- (א) מדינות הגירה כארצות-הברית, אוסטרליה וקנדה נוהגות להתחשב בצרכי שוק העבודה במתן רישיונות הגירה למדינותיהן, אך ההגירה מאושרת למטרות אזרחות בלבד.
- (ב) מדינות כצרפת, שוודיה, הולנד ובלגיה קולטות עובדים זרים ומגלות נכונות לקלוט אותם גם כאזרחים בטווח זמן ארוך יותר.
- (ג) מדינות כגרמניה, שוויץ ואוסטריה קולטות עובדים זרים על בסיס זמני למטרות עבודה בלבד. כניסת עובדים זרים מותרת רק כשמוכח שכוח העבודה המקומי איננו מוכן לבצע את העבודות שלשמן גויסו העובדים הזרים. השתייה בארץ הקולטת מוגבלת בזמן ומותנית בקיום חוזה העסקה בר תוקף.

ניסיון מצטבר של כ-40 שנה מלמד שגם במדינות מהקבוצה השלישית גברו הלחצים לאזור עובדים זרים לאחר שנות עבודה רבות בארץ הקולטת. מצד שני, גם במדינות הגירה מובהקות כארצות-הברית גברו הלחצים להגבלת ההגירה בתקופות של משברים כלכליים. בפועל לא נמצא קשר בין מדיניות הקליטה של עובדים זרים במדינה לבין מספר הזרים שנקלטו בה. בראשית שנות ה-90 הגיע אחוז העובדים הזרים בשוויץ ובגרמניה שהטילו מגבלות על הקליטה, 16% אחוז ול-8% אחוזים בהתאמה מכלל המועסקים במשק. לעומת זאת, בצרפת, שאימצה מדיניות קליטה פתוחה יותר, הסתכם שיעורם ב-6% אחוזים בלבד (פישר, 1996). ניתן אם כן לקבוע שהיקף כוח העבודה הזר מושפע יותר מהתכונות המבניות של שוק העבודה מאשר ממדיניות ממשלתית; במשקים שסבלו ממחסור בכוח עבודה כאשר ממשלות הטילו מגבלות על קליטת מהגרים, הצליחו אלה לגבור עליהן באמצעים חלופיים, דוגמת הגירה לא חוקית, איחוד משפחות, פליטות ועוד. בכל המדינות, ללא הבדל בדפוסים הנהוגים בהן לקליטת עובדים זרים, נכנעו השלטונות ללחצים לאזור עובדים זרים ותיקים ובעיקר לאזור בני משפחותיהם שנולדו בארץ הקולטת. כיום התאזרחו כבר כ-60 עד 75 אחוז מהעובדים הזרים (פישר, 1996). עם זאת, מאות אלפי עובדים זרים חיים במדינות הקולטות בלי להסדיר את מעמדם באופן פורמלי. בגרמניה, לדוגמה, נקראים העובדים הזרים "עובדים אורחים", כדי להדגיש את זמניות התופעה, אך בינתיים מתמודדים

הגרמנים עם הניכור החברתי והניתוק של בני הדור השלישי של התושבים הזרים. תושבים אלה ממשיכים להתבדל בשכונות מעמד הפועלים של הערים התעשייתיות במדינה.

בתהליך הקליטה של מיליוני העובדים הזרים משתנה גם החברה הקולטת: מצד אחד, היא מתפתחת בכיוון של פלורליזם רב-תרבותי, מצד שני, קבוצות שוליים בחברה הקולטת נוטות להתנגד לשילוב הזרים בחברה, לפתח כלפיהם תחושות שנאה ולהגיב על נוכחותם בהתפרצויות אלימות במקרים קיצוניים, דוגמת תקופות של אבטלה.

הקליטה של עובדים זרים בישראל

התבססות התופעה

לאחר מלחמת ששת הימים, התגבש בישראל בהדרגה המודל של עובדים זרים פלסטיניים, על בסיס של יוממות. הביקוש לעובדים זרים החל אפוא להתמסד בישראל כבר בשנות ה-70, עם כניסת הפלסטיניים לכוח העבודה הישראלי. בשנות ה-90 בעקבות האינתיפאדה, הוחלף מודל זה במודל של קליטת עובדים זרים מארצות מזרח-אירופה, המזרח הרחוק והעולם השלישי, על בסיס של חוזה זמני.

כאשר נודע בארצות המייצאות מהגרים כי בישראל נוצר ביקוש לעובדים זרים, עקב הצורך להחליף את הפועלים הפלסטיניים, נוצר לחץ של עובדים כאלה. לחץ זה גבר בעקבות החמרה בתקנות הכניסה שהנהיגו מרבית המדינות הקולטות עובדים זרים. לכאורה, שינוי זה בהרכב כוח-האדם הזר לא חולל תמורה מהותית, מאחר ששיעור העובדים הזרים מכלל כוח העבודה בישראל לא השתנה באופן דרסטי. למעשה, שינוי זה מציב אתגרים חדשים; נראה שהעתיד צופן פוטנציאל להתעוררות בעיות חברתיות, הכרוכות בקליטת העובדים הזרים. העובדים הפלסטיניים נהגו לעבוד על בסיס של יוממות, כך שערי ישראל נותרו עבורם בגדר מרכזי תעסוקה בלבד. מידי יום הם שבו לבתיהם בשטחי האוטונומיה הפלסטינית. בניגוד להם יוצרים העובדים הזרים המגיעים מארצות אחרות קהילות שבהן הם חיים ועובדים. הם נאבקים לבנות את חייהם בערים הגדולות וביישובים החקלאיים בישראל. תוך כדי כך נוצר חיכוך בינם לבין אזרחי ישראל במרחבי המגורים, בשוקי העבודה ובמסגרות קהילתיות וממסדיות מגוונות. ברבות השנים מצטרפות הנשים או שנוצרים זוגות חדשים בארץ ונולדים לעובדים ילדים. כך מתגבשת מציאות חדשה ובלתי מתוכננת, שהן הקולטים והן העובדים, שהגיעו ככוח עבודה זמני בלבד, לא צפו את ההתמודדות עמה.

בישראל החלה התופעה המתוארת לעיל להתפתח בסוף שנות השמונים, אך רק החל משנת 1993, בעקבות הסגר שהוטל על השטחים, התמסדה תופעה זו כתופעת קבע רחבת היקף. על פי מחקרה של בר צורי (1996) חיו בשנת 1993 בארץ כ-16,000 עובדים זרים בלבד, אך תוך שנה אחת גדל מספרם לכ-28,000 נפש, ובשנה שלאחריה לכ-60,000 נפש. מאז ועד 1997 גדל בהתמדה מספר העובדים הזרים המועסקים בישראל. באוגוסט 1996 נרשם מספר שיא של כ-110,000 עובדים זרים חוקיים, ובשנת 1997 ירד מספרם ל-90,200 בעקבות מדיניות הגירוש. קשה לאמוד את מספר

העובדים הבלתי חוקיים, אך נראה שבשנת 1997 הוא כבר הגיע לכ-150,000 נפש. שיעורם מסתכם כבר ביותר מ-10 אחוזים מכוח העבודה בארץ.

מעורבותם בשוק העבודה עמוקה ביותר, כך שניתן לקבוע שתופעה זו השתרשה במבנה הכלכלי של ישראל. בענפים כלכליים מסוימים מסתמנים קשיי תפעול ניכרים בהעדר עובדים זרים. בולטים בעיקר ענף הבנייה, המעסיק כ-75 אחוז מכלל העובדים הזרים החוקיים, וענף החקלאות, המעסיק כ-15 אחוז נוספים מכלל העובדים הזרים. שאר המועסקים עובדים בענפי השירותים, הסיעוד והמלונאות. ענפים אלה קלטו עובדים זרים לאחר שכשלו הניסיונות לגייס צעירים יהודים לעבודות אלה. כיום כמעט בלתי-אפשרי לתפעל ענפים אלה ללא עובדים זרים, כפי שאכן התברר בראשית שנות ה-90 בתקופות שבהן הוטל סגר על העובדים הפלסטינים מהשטחים.

הליכי גיוס

בישראל מתבצע גיוס העובדים הזרים באמצעות חברות כוח-אדם. חברות אלה מתקשרות עם צרכני כוח-אדם ומקבלות משירות התעסוקה רישיון לייבא עובדים לתקופה של עשרה חודשים. החוק מאפשר לחדש את הרישיון לתקופות נוספות של עד שלוש שנים. החברה המגייסת דואגת להטסת העובדים ארצה והמעסיקים מתחייבים לשלם לעובדים שכר מינימום ותנאי לינה מקובלים. בשנת 1997 פעלו בישראל כ-10 חברות המגייסות עובדים זרים, אך חברות רבות נוספות מבקשות להיכנס לענף, דבר המעיד על הפוטנציאל הכלכלי המיוחס לפעילות זאת.

ההסדרים שתוארו לעיל נוגעים לעובדים הזרים החוקיים, אך יש לזכור שקיים בארץ מספר דומה של עובדים לא חוקיים והללו מגיעים לשוק העבודה הישראלי בערוצים אחרים. שני ערוצי כניסה טיפוסיים הם: (א) כניסה לארץ באמצעות אשרות תייר המוגבלים לחודשיים-שלושה והישארות בארץ גם לאחר פקיעת האשרה. דרך זו היא היותר נפוצה; (ב) כניסה לארץ במסגרת היתרי העבודה ונטישה של המעביד בהתקרב מועד הפקיעה של ההיתר.

בשנים האחרונות נרשם בארץ גידול מתמיד במספר העובדים המבקשים להאריך את תוקף רשיונותיהם. במקביל, גוברת המגמה של כניסת עובדים ללא היתר במעברי הגבול בטאבה ובגשרי הירדן. עובדים אלה נטמעים ביישובים ערביים בשטחים או בתחומי הקו הירוק, ומשתלבים בשוק העבודה הישראלי.

אפיונים ותנאי עבודה

על-פי נתוני שירות התעסוקה מיוני 1995, העובדים הזרים החוקיים מגיעים מכמה מדינות. המספר הגדול ביותר של עובדים מגיע מרומניה. שישים אלף העובדים שגויסו מרומניה היוו כ-60 אחוז מכלל העובדים הזרים. רובם מועסקים כפועלים מקצועיים וחצי-מקצועיים בענף הבנייה. כיום מסתמנת ירידה בגיוס עובדים זרים מרומניה ומתגבשת נטייה להעדפת עובדים זולים וממושעעים יותר מתורכיה (כ-15 אחוז מכלל העובדים הזרים) ומארצות המזרח הרחוק. הריכוז השני בגודלו הוא של עובדים ממוצא תאילנדי, שהם כ-18 אחוז מהעובדים הזרים. עובדים אלה

מתמחים בעיקר בעבודה חקלאית במושבות ובמושבים. עובדים אחרים ממדינות אפריקה, אמריקה הלטינית, הפיליפינים ועוד, מועסקים בעיקר בענפי השירותים ומשק הבית.

רוב הזרים הם גברים צעירים, המשתתפים באופן מלא בכוח העבודה. הגברים מרבים לעבוד שעות נוספות, ורובן המכריע של הנשים מועסקות במשרה מלאה (בניגוד לרוב הנשים הישראליות, המסתפקות במשרה חלקית). מכאן שכוח העבודה של הזרים הוא בעל פוטנציאל יצרני בולט, נוסף על עלותו הנמוכה יחסית למעסיק. אפיונים אלה, כמו גם הסירוב של ישראלים לבצע עבודות אלה, תורמים למיסוד הביקוש לעובדים זרים במשק הישראלי.

השכר המקובל לעובד בשוק העבודה החוקי בישראל נמוך משכר המינימום שנקבע בחוק ומסתכם בכ-500-600 דולר, לאחר ניכוי מחיר כרטיסי הטיסה ותשלומים אחרים. עובד ממוצע מוציא כשלוש מאות דולר לצרכיו האישיים, ויתרת השכר מופנה לתמיכה במשפחה בארץ המוצא ולחיסכון. עובדים בלתי-חוקיים מגיעים לעתים לשכר כפול של כאלף דולר או אף יותר (ללא הוצאות נלוות ככרטיסי טיסה) ועובדה זו מעודדת אותם לברוח ממעבידם המקורי ולעבוד באופן בלתי-חוקי. בכך גדלים הסיכויים להישארותם בארץ מעבר לתקופה שנקצבה להם בהסכם העבודה המקורי. עם זאת, ישנן תופעות חמורות של ניצול עובדים זרים: במשרדי "קו לעובד" מדווחים על מאות תלונות של ניצול-לרעה של עובדים זרים מקרב העובדים החוקיים; עובדה זו מעוררת חשד לניצול חמור עוד יותר של עובדים בלתי-חוקיים.

שלבי הגיבוש – מודל כללי

תהליך הגיבוש של שכונות זרים מתבדלות במרחב העירוני במדינות הקולטות עובדים זרים, מתרחש בהתאם לדינמיקה סדירה במידה רבה, מה שמאפשר לנסח מודל כללי. ההנחה שביסוד המודל היא שההחלטות הקשורות לקליטה מתקבלות על-ידי משקי-בית, על רקע תהליכים מבניים הקשורים בפעילות הכלכלית הבינלאומית והלאומית (של המדינות המייצאות עובדים ושל אלה המייבאות אותם). ההחלטות מתקבלות מתוך זיקה למסגרות הקהילתיות שבהן מנהלים משקי הבית את חיי היומיום שלהם הן בארץ המוצא והן בארץ היעד.

בהסתמך על מחקרי הגירה בכלל וקליטת עובדים זרים בפרט, ניתן לגבש מודל בן ארבעה שלבים של תהליך המיסוד של קהילת הזרים במדינות המבוססות. להלן יוצגו שלבים אלה בקצרה, תוך התייחסות גם להקשר הישראלי.

1. הגירה זמנית של עובדים האמורים למלא חלל שנוצר בשוקי תעסוקה שניוניים בחברה הקולטת. מטרת ההגירה מנקודת מבטם של העובדים הזרים: לחסוך כספים לשם התבססות בארץ מוצאם. בשלב זה הן המהגרים והן הקולטים מונעים על-ידי מערך ציפיות דומה, דהיינו תופסים את ההתקשרות כחוויה עבודה זמני; המהגרים בוחנים את כדאיות העסקה לאור המציאות הכלכלית בארץ מוצאם, בעוד הקולטים רואים בהם כוח עבודה זמני ותו לא. כאמור לעיל, התושבים הזרים משתלבים אך ורק בפלח השניוני של שוק העבודה ובמקביל, העובדים מהחברה הקולטת נוטשים ענפי תעסוקה המזוהים עם העובדים הזרים.

2. הארכת השהייה במדינת היעד והתפתחות שכונת מהגרים במרחב מוגדר. רבים מהזרים מגלים שתכניותיהם המקוריות השתבשו כתוצאה מנסיבות שונות. לעתים קרובות מתברר להם, למשל, שהיקף החסכון אינו מאפשר להם להתבסס כלכלית בארץ מוצאם. עובדים רבים מייעדים את הכנסתם לשלוש מטרות שונות: צורכי הקיום בארץ היעד, סיוע למשפחה בארץ המוצא וחיסכון. ככל שהשנים נוקפות משקיע הזר יותר בשיפור תנאי-חייו בארץ היעד, וכתוצאה מכך פוחתת יכולתו להשקיע בחסכונות כדי לממש את מטרתו הראשונית. נסיבות אחרות, הקשורות במחזור החיים, עלולות אף הן לשבש את תכניותיו המקוריות של העובד הזר. רוב הזרים הם צעירים, רווקים או נשואים ללא ילדים. לאחר שנים מספר יוצרים חלקם מחויבויות משפחתיות

חדשות בארץ היעד. מעבר לכך, לעתים קרובות קיימים לחצים ל"הגירת שרשרת", שבמסגרתה מגיעים לארץ היעד קרובי משפחה של הזר, והללו מחזקים את נטייתו להישאר. גם ציפיותיו של העובד הזר בכל הנוגע לרמת החיים ולסטנדרטים של רווחה עוברות הבְּנֵיה-מחדש בעקבות המפגש עם החברה הקולטת, מה שמחליש את רצונו לחזור לארצו. הניסיון מלמד ששכיחות המקרים שבהם משנה הזר את תכניותיו המקוריות כתוצאה מהגורמים שצוינו לעיל וגורמים נוספים, היא גבוהה מאוד; ניתן אפוא לקבוע שהכוונות המקוריות של העובדים הזרים אינן מנבאות את תוצאות ההגירה בטווח הארוך. בשלב זה דוחה הזר את חזרתו לארצו ובמקביל הוא מגבש לעצמו מערכת תומכת בארץ החדשה. בקרב העובדים הזרים מתגבשות רשתות קהילתיות ייחודיות המספקות תמיכה לבני הקהילה שמוצאם משותף ולמהגרים חדשים המצטרפים אליה. כבר בשלב זה מתגבש מערך של אינטרסים בקהילה עצמה: חלק מחברי הקהילה, לדוגמה, פותחים עסקים ושירותים המיועדים לצרכנים בני קהילתם בלבד. כך אפוא מתפתח בשלב זה ריכוז אתני במרחב העירוני. מאחר שהעובד הזר עדיין אינו מוותר על שאיפתו לצבור חסכוניות במטרה לחזור לארצו לכשירווח, השקעותיו בדיור נשארות מינימליות. בתנאים אלה מתפתחות השכונות האתניות של הזרים באזורים נסוגים של המרחב העירוני. בהקשר זה נבחן בהמשך את השאלה באיזו מידה מתגבשת בדרום תל-אביב קהילה אתנית מתבדלת, המקימה מוסדות קהילתיים משלה ומעצבת מערך של אינטרסים קהילתיים התואם את צרכיה.

3. שינוי האוריינטציה של הזרים בנוגע לחיים בארץ היעד. הניסיון בעולם מלמד שבתנאים המבניים השוררים במדינות המייצאות עובדים ובאלה הקולטות אותם, חלק ניכר מהזרים מגלה לאחר שנים מספר ולאחר שהיכה שורשים בארץ היעד, שהאופציה של חזרתם לארץ המוצא איבדה את הרלוונטיות שלה. תנאים המחזקים תפיסה זו הם נישואים עם בני-זוג שאינם מארץ המוצא, התווספות ילדים למשפחה והתחנכותם בארץ הקולטת. לצד תנאים אלה פועלים גם גורמים דוחים בארץ המוצא, דוגמת רדיפות, מצוקה כלכלית וכד'. בשלב זה מתחוויר לרבים מבין העובדים הזרים שעדיף להשתלב בחברה הקולטת. הם פותחים אפוא במאבק במטרה להצטרף לשוק העבודה המאורגן, ומנסים לפעול לצמצום פערי השכר בינם לבין העובדים בני החברה הקולטת, לשיפור תנאי הדיור, ועוד. שני נושאים חשובים, שבהם ממקדים הזרים את מאבקם, הם: זכותם ליהנות משירותי החינוך הממלכתי - לעתים תוך הכרה בזהותם התרבותית הייחודית, וזכותם ליהנות משירותי רפואה ציבורית. מאבקים אלה עשויים להיות מלווים בגילויי מחאה חברתית ופוליטית ואפילו בגילויים של סטייה חברתית (פשעה, אלכוהוליזם, סמים וכיו"ב). דרישות הזרים להשתלב בשוק העבודה הראשוני וליהנות משירותי הרווחה נתקלות באיבה מצד בני השכבות החלשות בחברה הקולטת; הללו חוששים מתחרות על מקומות עבודה ודיור ומאיום על סגנון החיים האופייני להם, הרווח בשכונות מגוריהם בסמוך למגורי הזרים. מכאן ששינוי האוריינטציה של הזרים לכיוון של השתלבות בחברת השפע הקולטת מלווה במאבקים ובהתנגשות בין הזרים לבין תושבים ותיקים, המקיימים מגעים תכופים עם הזרים.

הנוכחות הדומיננטית של הזרים בשכונות מובחנות במרחב העירוני, בדרך-כלל באזורים הנסוגים של המרכזים המטרופוליניים, מעצימה את תחושת האיום של תושבים ממעמד נמוך, החוששים מהשתלטות הזרים על אורח החיים ועל התרבות המקומית שסיגלו לעצמם. בשלב זה מתפתחת תחרות בין הזרים למקומיים, המתמקדת באזורי המגע שבין הקבוצות בשכונות ובמוקדי התעסוקה של "הצווארון הכחול". עצם הקונפליקט עם התושבים המקומיים עשוי לחזק את

עוצמת הגיבוש של שכונות אתניות מתבדלות במרחב המטרופוליני; מן הצד השני, ישנן תופעות של שנאת זרים גוברת, בעיקר בתקופות של גידול באבטלה. הנטייה הרווחת בקרב השלטונות (הן ברמה הארצית והן ברמה העירונית המקומית) להימנע מהתמודדות שיטתית עם שילוב הזרים בעיר - מעמיקה את הבעייתיות הכרוכה במפגש הבין-תרבותי.

4. השתלבות הזרים בחברה הקולטת. מהניסיון במדינות קולטות זרים ניתן ללמוד שרבים מן הזרים שואפים להפוך לאזרחי המדינות הקולטות ולהשתלב במערכות הכלכליות והפוליטיות שלהן, תוך אימוץ התרבות הפוליטית של החברה הקולטת. עם זאת, מיעוט לא מבוטל מקרבם שואף לשמור על אוטונומיה תרבותית. תהליכים אלה גורמים לשינוי אופיין של מדינות אירופיות רבות מחברות הומוגניות לחברות פלורליסטיות. שינוי זה הוא בראש ובראשונה מבני, אך בעקבות התחזקות השקפת העולם הפוסט-מודרניסטית מתפתח בקרב חלק מהחוגים האינטלקטואליים של מדינות מערב-אירופה מעין אתוס המחייב טרזוגניות תרבותית. יש אפוא מקום להשערה שהזרים תרמו הן לשינוי חברתי-מבני והן לשינוי תרבותי במדינות המערב. בישראל שלב זה של השתלבות הזרים בחברה המקומית עודנו בראשיתו. קשה לדעת כיצד תתמודד החברה הישראלית עם תהליכי שינוי הדומים לאלה שהתרחשו במדינות אחרות. סביר מאוד שיהיה צורך להיערך לקראת מצב שבו יתגבשו בארץ שכונות שלמות בהן תשלוט תרבות זרה, והנושאים העולים על סדר היום הציבורי שלהן יהיו שונים בתכלית מאלה המעסיקים את סדר היום הציבורי.

גיבוש קהילת הזרים בתל-אביב-יפו

יש להניח, שהעובדים הזרים (הלא-פלסטינים) קנו לעצמם אחיזה בתל-אביב-יפו מאז ראשית התופעה בארץ. לא קיימים נתונים מוסמכים או אומדנים מהימנים בכל הנוגע למספר הזרים. עיריית תל-אביב-יפו אומדת את מספרם בעיר בשנת 1997 בכ-60,000 נפש. משיחות שנערכו במסגרת המחקר עם עובדים זרים המתגוררים בשכונת נוה שאנן בתל-אביב עולה, שלמעלה משליש מהם חיו ועבדו בישראל כבר בשנת 1995, וכשליש נוסף הגיע לתל-אביב בשנים 1995-1996. הניסיון ממחקרי הגירה מלמד שלאחר שהות של שלוש שנים חל גידול מואץ במספר הזרים המשתקעים בחברה הקולטת ושקיום קשרי משפחה וקהילה חזקים בארץ המוצא או בארץ היעד משפיע על החלטותיהם בנושא זה (De-Jung & Gardener, 1984). מהראיונות במחקר עולה, שקרוב לרבע מהעובדים הזרים ששהו בארץ לפני 1995 הביאו ארצה בני משפחה מדרגה ראשונה ב"הגירת רשרת", או שיזמו את בואם של נשותיהם וילדיהם לארץ לאחר שדחו את שובם לארץ מוצאם לאחר שנת שהייה בישראל. קרוב למחצית מהזרים בשכונת נוה שאנן הביעו את שאיפתם להשתקע בישראל גם לאחר שנת 2000. כמעט כל הזרים שהביעו את שאיפתם לחיות בארץ "בעוד חמש שנים" האמינו שיוכלו לממש את שאיפתם. רק מעטים מהם העריכו שקשיים פורמליים כגירוש כפוי יאלצו אותם לעזוב. לרוב השואפים להשתקע בישראל אין כיום משפחה מדרגה ראשונה בארץ המוצא, וקבוצה קטנה - אך גדלה והולכת - מקימה לעצמה משפחה חדשה בתל-אביב. משמעות נתונים אלה היא שבתל-אביב נוצרו התנאים להתגבשות של קהילת זרים קבועה.

תהליכים נוספים מחזקים מסקנה זו. בשנתיים האחרונות גוברות העדויות על ניסיונות של זרים להעביר את האוריינטציה שלהם מארץ מוצאם לישראל:

(א) דרך אחת היא באמצעות הגברת הלחצים של עובדים זרים בלתי חוקיים לבסס את מעמדם בארץ באמצעות גיור פיקטיבי, נישואים פיקטיביים או נישואים לא פיקטיביים. בכתבה שהתפרסמה ב"ידיעות אחרונות" (30.6.1996) העיד הממונה על מתן אשרות לזרים במשרד הפנים על אלפי מקרים של נישואים פיקטיביים שנערכו בתקופה הנדונה. במקרים רבים התגרשו בני-הזוג והזר, שהפך לאזרח, הביא את משפחתו המקורית לארץ. נוסף לכך, דווח על כמה עשרות מקרים של נישואים מעורבים שאינם פיקטיביים. בראיונות שערכנו במסגרת המחקר גילינו כמה עשרות זוגות מעורבים של זרים מארצות מוצא שונות; בעיקר בולטים שידוכים בין נשים מהפיליפינים, ארץ ממנה מגיעות לישראל בעיקר נשים, לבין עובדים מאפריקה, ממנה מגיעים בעיקר גברים. הפעולות הללו לשינוי הסטטוס המשפחתי מלמדות על מגמתם של חלק מהזרים להעביר את הדגש מהשאיפה לחזור לארץ מוצאם לאחר תקופת עבודה קצרה, אל השאיפה להתבסס ולהשתקע בארץ.

(ב) דרך אחרת, המעידה אף היא על השינוי באוריינטציה של העובדים הזרים למקום המגורים העתידי, היא השתלבות בשירותי הרווחה המקומיים והארציים שהמדינה חייבת לספק לכל אדם, ללא קשר לסטטוס האזרחי שלו. מחויבות זו נקבעה על-פי אמנות בינלאומיות שישראל חתומה עליהן. עשרות ילדים של זרים לומדים בבית-הספר "ביאליק" בתל-אביב ומאות פוקדים בתי-חולים ציבוריים ותחנות לאם ולילד. במרוצת שנת 1997, שבה נערך המחקר, למדו הזרים להפריד בין חששותיהם מהמשטרה לבין זכותם ליהנות משירותי הציבור: קרוב לשבע-מאות משפחות נעזרו בשירותי טיפת חלב וקרוב לשלוש מאות ילדים השתלבו במוסדות החינוך העירוני בשנת 1997 (על פי נתוני אגף הרווחה בעיריית תל-אביב-יפו).

בבתים פרטיים מצוי מספר לא מבוטל של גני-ילדים פרטיים, שאותם פוקדים ילדיהם של העובדים הזרים. עד כה לא חשפנו עסקים ושירותים שבהם הושקעו תקציבים גדולים בתשתיות קבועות, אך עצם ההתמסדות של מוסדות ועסקים בעלי צביון אתני מלמדת על גיבוש של קהילה שבה יש לרבים אינטרסים כלכליים ואחרים בהמשך קיומה.

עוד תהליך, המעיד על התגבשות קהילת הזרים בתל-אביב כתופעת-קבע, הוא המודעות הגוברת של הזרים להיותם בעלי כוח פוליטי מסוים. הם מבינים שגירוש מסיבי שלהם הוא פעולה שאף ממשלה בישראל לא תצליח לממש עקב הקושי המוסרי הכרוך בכך. הצעות לרכוש במחנות סגורים, שהועלו בהזדמנויות שונות על-ידי אישי ציבור, ייפלו, קרוב לוודאי מסיבות דומות. למעשה, ככל שתאריך שהייתם של הזרים בישראל וככל שילדיהם ישתלבו יותר בחברה הסובבת, תקטן הסבירות שבידוד או גירוש מרוכז של הזרים יוצעו כאופציה לפעולה.

אם אכן תתבסס בתל-אביב לאורך זמן אוכלוסייה מובחנת וממוסדת של תושבים זרים, אזי יש לצפות לתמורה גם במערך הציפיות שלהם בכל הנוגע לשילובם בחברה הקולטת; בהתאם, יש לצפות שתגדל נכונותם לנהל מאבק ציבורי להשתלבות מלאה בחברה הישראלית.

הִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ שֶׁל הָעִיר וְקְלִיטָת עוֹבְדֵי זָרִים

תמורות גאוגרפיות וחברתיות במרחב העירוני

הבנת התמורות במבנה מערכי המגורים בעיר מחייבת הגדרה של תהליכים עירוניים בכלל. מצד אחד, ההִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ שֶׁל הָעִיר (urban restructuring) מושפעת מכוחות גלובליים, כתמורות בפעולות ההון הבינלאומי או מתהליכים המתרחשים ברמה הארצית. תהליך עיצוב זה מתרחש במסגרת מובנית שעל פי הניסיון הבינלאומי מתרחש במספר שלבים של הִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ (Harvey, ; Soja, 1989). מצד שני, העיר נתפסת כמערכת פתוחה, "המתארגנת מעצמה" (Portugali, 1997), שבה קבוצות חברתיות מעצבות את סביבתן במרחב העירוני. במהלך תקופות של הִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ מגיבים המרכיבים הפנימיים של המערכת לתהליכי ההִבְנָיָה הגלובליים באופן אוטונומי. בשני המקרים עשויה ההִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ להתפתח באופן ייחודי לעיר הספציפית, בגין מאפייניה הייחודיים. במערכות עירוניות ניתן לזהות אפוא תקופות של שינוי מבני מהיר ומקיף לצד תקופות של יציבות יחסית במבנה המרחבי – בכפוף להשפעות הדיפרנציאליות של התהליכים שזכרו – "ההתארגנות העצמית" וההשפעות ברמות הגלובלית, הארצית והעירונית.

מספר תהליכים מאפיינים את ההִבְנָיָה-מִחְדָּשׁ של המרחב המטרופוליני בערים המערביות בשני העשורים האחרונים. תהליכים בולטים במיוחד הם צמיחת מערכות פיננסיות גלובליות הפועלות בשוק הון עולמי ואימוץ דפוסים של ייצור גמיש, תוך שימוש אינטנסיבי במחקר ובפיתוח, באוטומציה ובמחשוב, בתקשורת וברשתות לשיתוף-פעולה בינלאומי. תמורות אלה כמו גם פעילותן של חברות פיננסיות רב-לאומיות בהצבר ההון, הפיתוח המואץ של תעשיות מידע, תקשורת ומחשבים והגידול בהיקף ענפי השירותים למיניהם (פיננסיים, עסקיים, אישיים ועוד) תורמות לצמיחת מעמד בינוני חדש. מעמד זה מאופיין במיומנות מקצועית גבוהה בשורה של מקצועות חדשים ובסגנון עירוני שונה מזה שהיה בעבר (Capello, 1994 ; Harvey, 1989b ; Malecki, ; 1995).

סגנון חיים זה, המאפיין את חברת השפע המערבית מדגיש קריירה וצריכה אנינת טעם על חשבון טיפוח משפחה וילדים (Rose, 1984). הסביבה המתאימה ביותר למימוש סגנון חיים זה היא במרכזי המטרופוליניים הגדולים, שבהם ניתן לדחוס את הזמן והמרחב של חיי היומיום באופן מקסימלי (

Harvey, 1989b). תהליכים אלה מחזירים למרכזים הנסוגים של המטרופולינים משקי-בית ברמה חברתית-כלכלית גבוהה, ובכך תורמים להתחדשות שכונות המגורים במרכזי המטרופולינים הן בארצות המפותחות והן בישראל (גונן וכהן, 1989; Short, 1989; Schnell & Graicer, 1994).

ביטוי אחר של ההֶבְנָיָה-מחדש במרחב העירוני הוא הצמצום המשמעותי בחלקן של שכונות הפועלים. גם תופעה זו מושפעת ממכלול תהליכים חוץ-מקומיים, כמו ירידת משקל המועסקים בתעשייה בכלל ובתעשיות המסורתיות בפרט, בעקבות המעבר לכלכלה בתר-תעשייתית, יציאת המפעלים הנותרים מחוץ למטרופולינים בגלעניים הלאומיים והחלשת כוחם של האיגודים המקצועיים (שחר, 1993).

במסגרת הסדר הכלכלי-חברתי החדש נוצרים ביקושים לעובדים בשוק העבודה השניוני. עובדים אלה מבצעים עבודות חיוניות שכוח העבודה המקומי מסרב לבצע בגין הסטטוס הנמוך שהן מקנות, תנאי העבודה הירודים, המלווים לעתים ברמות גבוהות של סיכון, העדר קביעות וכד'. עבודות אלה מתבצעות בעיקר על-ידי עובדים זרים, הנשאבים אל מרכזי הכלכלה העולמית במטרופולינים הגדולים של המדינות המפותחות.

הזרים נוטים להתכנס בשכונות העוני במרחב העירוני. כאמור, שכונות בעיר מתפנות מרוב תושביהן המקוריים כחלק מתהליכי הניעות החברתית וההתברגנות של מעמד הפועלים המסורתי או במסגרת השיקום העירוני, כאשר התושבים מועברים לשיכונים ציבוריים. התושבים הזרים נקלטים בשכונות אלה או בשיכונים ציבוריים משנות ה-50, שתושביהם המקוריים שיפרו את תנאי חייהם. במקרים רבים מתבדלים התושבים הזרים במרחב הן בשל רצונם לשמר את תרבותם ומנהגיהם וליהנות מתמיכה כלכלית וחברתית של קרובים להם והן בשל אילוצים שמקורם במדיניות העירונית, בעלות הדיור וכיו"ב (Jackson & Smith, 1984). ההתבדלות המרחבית של התושבים הזרים מלווה במיסוד זהותם כ"זרים" גם בקרב בני הדור השלישי בקרבם.

מחקרים שנערכו בפריס ובלוזאן מלמדים שהמיסוד של זהות זרה, סגנון חיים מתבדל ועולם תרבותי המנוכר לתרבות הרוב מתרחש גם כאשר הזרים מהווים רק כשליש מאוכלוסיית השכונות שבהן הם מתגוררים (Battegay, 1992). מחקר שבו נבדק תהליך החדירה של ילידי אל-סלוודור ללוס-אנג'לס בשנות ה-90 מאשש את המגמות שצוינו לעיל (Cruz, 1997). בני אל-סלוודור יצרו קהילה שמנתה, תוך שנים ספורות, כ-170,000 נפש. רובם התמקמו בשכונות ישנות בשולי המע"ר, אשר התפנו מדייריהן בעקבות ההֶבְנָיָה-מחדש של כלכלת לוס-אנג'לס לכלכלה בתר-תעשייתית. ילידי אל-סלוודור התארגנו תוך זמן קצר למאבק על זכויותיהם ועל שמירת זהותם במרחב העירוני.

הקונפליקט בין החברה הקולטת לבין התושבים הזרים המתמקמים בערים חריף במיוחד באזורים שבהם נוצר מפגש בין קבוצות אמידות מהמעמד הבינוני החדש, בעלות סגנון החיים הבתר-תעשייתי, לבין התושבים הזרים, המהווים חלק מהרוב החברתי החלש, הכולל גם את בני המעמד הנמוך הוותיק ואת המהגרים (Short, 1989). מדובר באזורים אשר סבלו מתהליכי הידרדרות פיזית, דמוגרפית וחברתית במשך כמה עשורים. אזורים אלה ממוקמים לרוב ב"מעטפת הדחיה" של המע"ר, בשכונות לאזורים במרכזי המטרופולינים שבהם ערך הקרקע ושכר הדירה הם מהגבוהים

ביותר בעיר. הסמיכות הגאוגרפית בין האזורים הנחשלים לבין האזורים היוקרתיים הופכת שכונות רבות במרכזי המטרופולינים למוקדים של אי-יציבות.

עיקר כוח המשיכה של השכונות הללו הוא במיקומן במרכז המטרופולין. בני המעמד הבינוני החדש נהנים מקרבה למגוון רחב של הזדמנויות לעבודה, לבילוי ולפעילויות אחרות, התואמות את סגנון החיים שלהם, לצד הזדמנויות לעסקאות נדל"ן משתלמות (Short, 1989; Schnell & Graicer, 1993). המהגרים והעובדים הזרים הזמניים נהנים מקרבה לתחנות תחבורה ציבורית, למקומות עבודה בשולי המע"ר ודו"ר זול.

בשכונות אלה מתפתח אפוא מרחב חברתי בלתי-יציב של יחידות שכונתיות קטנות, צפופות ומקוטבות על בסיס מעמדי ואתני. המוביליות הגבוהה של בני המעמד הבינוני החדש, המהגרים והתושבים הזרים מגבירים עוד יותר את חוסר היציבות של שכונות אלה (Walker, 1989). בתחרות בין הקבוצות המקוטבות מביאים בני המעמד הבינוני החדש סגנון חיים המחייב פלורליזם תרבותי וכן סגנון חיים המחייב מפגשים עם זרים במרחב שבו מתנהלים חיי היומיום (Rose, 1984). לעומת זאת, בקרב קבוצות התושבים הוותיקים שנדחקו לשוליים עלולה להתפתח עמדה עוינת כלפי התושבים הזרים, המתחרים בהם על שוקי הדיור והתעסוקה הממוסדים, מה גם שהם מגלמים איום על סגנון החיים המסורתי בשכונה. שכונות הזרים הופכות אפוא למקור מרכזי למתחים ולקונפליקטים חברתיים במרחב העירוני. קונפליקטים אלה מחליפים, בחלקם, את הקונפליקט המעמדי "הקלאסי", שאפיין את הערים עד העשורים האחרונים (Berry & LaPonce, 1994) והם מאפשרים לחברה הקולטת להמיר את המתחים החברתיים "הישנים" בהתנגדות לזרים, הנתפסים כ"שעיר לעזאזל" לרעות החולות של החברה (Racine & Mager, 1997).

מוקדי אי-יציבות מתהליכי הידרדרות סביבתית בתל-אביב-יפו

ניתוח תהליכים אורבניים בתל-אביב-יפו מלמד שמאז שנות ה-80 התפתחו בעיר, בדומה לערים מערביות רבות, שלושה טיפוסים של אזורים מגורים בלתי-יציבים.

(א) הדוגמה הראשונה היא אזור הצפון הישן בתל-אביב-יפו, אשר אוכלס בשנות ה-30 וה-40 על-ידי זוגות צעירים מהמעמד הבינוני. במשך שנים שמרו שכונות אלה על יציבותן, בין היתר משום שבאזורים אלה היה משקל גבוה למגורים בדמי-מפתח (הסדר לפיו משולם לבעל הנכס שכר דירה סמלי ותמורתו מובטחת זכאות הדייר להתגורר בדירה כל ימי חייו - וירצברגר, 1993). לתושבי שכונות אלה לא היה אפוא אינטרס לשנות את מקום מגוריהם. אולם בשנות ה-80 הגיע דור שלם של דיירים לשלב האחרון במחזור החיים, בהותירו בלב המטרופולין שכונות של מעמד בינוני המתרוקנות מתושביהן (Schnell & Graicer, 1994). על פי דוגמה זו, דווקא יציבותן של השכונות במשך כארבעה עשורים יצרה מצב של חוסר יציבות בשנות ה-80.

(ב) דוגמה שנייה לאזור מגורים בלתי-יציב היא אזורי הגבול המתגבשים בתחומי המגע בין קבוצות חברתיות שונות, המאופיינות בזהות קיבוצית נבדלת ובמיסוד של תשריטי פעולה הנבדלים זה מזה בגיבוש מרחבי היומיום שלהם. כאלה הם אזורי המגע בין יהודים לערבים ביפו (Portugali,)

Benenson & Omer, 1997). חרף הסיכון הפוטנציאלי לחיכוך ולהתנגשות התגבשו באזורים אלה נורמות של דו-קיום וסובלנות הדדית בין הקהילה היהודית לזו הערבית, השונות מהנורמות המקובלות במדינה (גונן וכהן, 1989).

(ג) האזורים הבלתי-יציבים, אשר זכו לתשומת הלב הגבוהה ביותר הם אזורי המפגש בין קבוצות מבוססות, אשר שאפו להתמקם במרכז העיר ולנצל את ההזדמנויות החדשות באזור, לבין הקבוצות החלשות שעליהן נמנים ותיקים ממעמד נמוך, עולים חדשים ועובדים זרים. הגורמים הגאוגרפיים, הסוציולוגיים והכלכליים להתפתחות אי-יציבות ב"שכונות מפגש" מטיפוס זה הוצגו בסעיף הקודם. כאן רק נזכיר כי במרחב תל-אביב-יפו אזורים אלה כוללים, מלבד שכונות הסמוכות למע"ר דוגמת נוה שאנן, פלורנטין ונוה צדק גם את שכונות דרום העיר, כמו שפירא, עזרא והתקווה.

העובדים הזרים התחרו על אכלוס השכונות בדרום תל-אביב, המאופיינות כמוקד של אי-יציבות, עם שלוש קבוצות נוספות: (א) בני המעמד הבינוני החדש; (ב) עולים מארצות חבר העמים; (ג) אוכלוסייה של ותיקים שנותרה באזור.

(א) בני המעמד הבינוני החדש: בשנות ה-90 הפכו שכונת נוה צדק ושכונת פלורנטין למוקדי משיכה לצעירים מבני המעמד הבינוני החדש. בנוה צדק החל התהליך כבר בשנות ה-80, כאשר כמה משפחות אמידות השתקעו בשכונה והונהגו בה שירותים קהילתיים מתקדמים למשפחה. בפלורנטין נעשה מאמץ של העירייה לשקם את השכונה ולאכלסה בצעירים המכונים "דור ה-X". העירייה החלה ביוזמה לשיפוץ השכונה ולשיקומה, אך זאת בהצלחה חלקית בלבד. אמנם נכנסו לשכונה משקי-בית חדשים ומרכזי בילוי אופנתיים ותדמיתה השתפרה, אך פעולות השיקום והאכלוס התנהלו בעצלתיים.

(ב) העולים החדשים: החל משנת 1989 התיישבו העולים בדירות מוזנחות או בדירות ששימשו ליעדים שאינם מגורים ואשר הוחזרו לשוק הדיור בעקבות מדיניות הקליטה הישירה שהנהיגה הממשלה. עולים מהארצות האסיאתיות של חבר העמים השתקעו בעיקר בשכונת שפירא ובשכונת נוה שאנן. רוב העולים המאכלסים שכונות אלה שואפים להשתלב במעמד הבינוני ונהנים מתכניות סיוע דיור של הממשלה; אלה מאפשרות לחלקם הגדול להגר למגורי קבע בסמוך למוקדי תעסוקה מתאימים.

(ג) אוכלוסיית הוותיקים: קבוצה שלישית של תושבים היא זו של בני מעמד הפועלים המסורתי, המשתייכים לאוכלוסייה הוותיקה של השכונה. תושבים אלה נותרו באזור למרות יציאת התעשיות המסורתיות מהעיר. זוהי אוכלוסייה מבוגרת, שאיבדה את בסיסה הכלכלי ואשר מתקשה להסתגל לשינויים שחלו באזור מגוריה.

מספרם של העובדים הזרים גדל בקצב מואץ מאז שנת 1993 – כשנתיים לאחר שיא ההתיישבות של העולים החדשים באזור. בתחרות עם הקבוצות האחרות, שנמשכו בשנות ה-80 וה-90 לאזור המרכז ולאזור הדרום במרחב העירוני של תל-אביב-יפו נדחקו העובדים הזרים אל אזורי הדחייה הנחשלים ביותר של מעטפת המע"ר, כלומר לשכונות כנוה שאנן, שפירא ופלורנטין. ברוב המקרים

נפגעו אזורים אלה מתהליכי שקיעה והידרדרות פיזית בולטת: רבים מהמבנים המאכלסים אותם הרוסים, נטושים או מוזנחים. חלק אחר של המבנים נתפס על-ידי בתי-מלאכה, מגרשי חניה, מסחר סיטונאי ועסקי בידור זול. התושבים שנותרו באזורים אלה לאחר שרוב אוכלוסייתם המקורית נטשה אותם הם הנחשלים, הקשישים ומיעוטים אתניים שוליים (קיפניס ודויד, 1983). האזורים שסבלו מתהליכי הידרדרות קשים במיוחד הם שכונות נוה שאנן ופירא בדרום תל-אביב, הממוקמות במעטפת הדחיה של המע"ר, בסמוך לאזור התחנה המרכזית הישנה ובאזור שממנו פונו שטחים נרחבים בשנות ה-80.

ההידרדרות המסיבית של השכונות בדרום העיר נובעת הן מגורמי מיקום והן מאופי תכנון. הן נוסדו בין השנים 1922-1924 במגמה ליצור הפרדה בין ערביי יפו לתושבי תל-אביב בעקבות מאורעות 1921. שכונת מרכז מסחרי הייתה החלוצה ואחריה הוקמו רחוב צ'לונב ושכונות נוה שאנן, פירא, הרכבת ולאחר מכן שאר שכונות הדרום. מראשית הקמתן סבלו השכונות ממספר חסרונות מיקום בולטים. קרבתן לקו החזית עם יפו הערבית, לציר התנועה הראשי של יפו-תל-אביב, שלאורכו התפתחה לימים רצועת התעשייה ולשוליים הדרומיים של המע"ר - חרצה את גורל השכונות הללו לשבט כבר בשנות ה-30. מדיניות ההפרדה מיפו הכתיבה תכנון שלפיו הוקצו לצד שימושי הקרקע למגורים גם שימושי קרקע למסחר ולמלאכה. מסיבות אלה נותרו המגרשים באזור זולים והתיישבו בהם בעיקר בני קבוצות חלשות. הבנייה הייתה צפופה יחסית לזו שבשכונות הצפוניות ובדירות השתכנו בעיקר עולים חדשים מעוטי יכולת. בשכונות נוה שאנן וצ'לונב, לדוגמה, נותרו צריפים במשך שנים רבות.

התכנון העירוני של שכונות הדרום חיזק את הפוטנציאל להידרדרות העתידית של האזור. תכנית המתאר שהשפיעה יותר מכל על האזור היא תכנית F משנת 1944. תכנית זו אפשרה בניית בתים בני ארבע קומות, שבהם היו קומת הקרקע וקומת הביניים מיועדות למסחר ולמלאכה ואילו הקומות העליונות - למגורים. שטחי המגרשים שהוקצו לבנייה היו מצומצמים, אפילו יחסית לנהוג בשכונות אלה. גודל מגרש בשכונת נוה שאנן נע בין 335 ל-440 מ"ר, והותרו בו כ-2000 אחוזי בנייה על כמחצית שטח המגרש. באזור מוקמו גם מספר שימושי קרקע ציבוריים, שאף הם פגעו במעמדן של השכונות. בעיקר בלטו באזור תחנת הכוח החשמלית, מרכז הירידים והתערוכות, תחנת הרכבת ותחנת האוטובוסים המרכזית.

מאז שנות ה-60 קודמו באזור רק פרויקטים ספציפיים, שלא התבססו על תכנון כולל. התכנית הבולטת ביותר היא זו של תחנת האוטובוסים המרכזית החדשה; התפנית נערכה בעקבות יוזמה פרטית של בעל הקרקע, ללא התייחסות מספקת למערך הכבישים בסביבה (יוסקוביץ, 1997). רק בסוף שנות ה-80 הוצעה לתחנה המרכזית תכנית כוללת חדשה, שמטרתה העיקרית הייתה לפתור את בעיות התחבורה אל התחנה וממנה. תכנית זאת הוחלפה עוד לפני שאושרה בתכנית אחרת, מס' 1900/א. מלבד לפתרון בעיות התחבורה, כללה תכנית זו גם המלצות לשיקום מבנים ישנים, להוצאת שימושי קרקע ישנים מהאזור ולהרחבת השטחים המיועדים לצורכי ציבור. התכנית אושרה בוועדה המקומית לתכנון ולבנייה ופורסמה ב**רשומות**, אך תהליך אישורה טרם הסתיים (איור 1). יתר על כן, המתכננים הניחו שעובדים זרים התיישבו באזור באופן זמני בלבד ועיצבו תכנית המיעדת אליו אוכלוסייה מבוססת וצעירה.

איור 1: אחוז הדירות הריקות בשנים 1988-1995

על רקע זה ניתן להבין את תהליכי ההידרדרות בשכונות דרום העיר, תהליכים שנמשכו גם בשנות ה-80. השקיעה באה לידי ביטוי בראש ובראשונה במאזני ההגירה השליליים ובהחלפת שימושי קרקע למגורים לשימושי קרקע המאפיינים שוליים נסוגים של המעי"ר. בעשור שבין אמצע שנות ה-80 לאמצע שנות ה-90 נרשמו שיעורי הגירה שליליים לכל 1,000 תושבים, מהגבוהים ביותר בעיר, בשכונות נוה שאנן, שפירא, פלורנטין, מונטיפיורי והתקווה (לוח 1).

שנת 1991 נרשמה כשנה חריגה מבחינת מאזני ההגירה. המאזנים השליליים קטנו או אף הפכו חיוביים - בעקבות קליטת יהודים מארצות חבר העמים במסגרת מדיניות הקליטה הישירה. על-פי מדיניות זו עודדה הממשלה בעלי דירות להכשיר את דירותיהם למגורים ולהשכירן לעולים החדשים. בעלי דירות רבים באזור נענו להזדמנות להשביח את נכסיהם ולהפיק מהם רווחים ובמקביל, עולים רבים העדיפו מגורים זולים יחסית במרכז העיר הגדולה. על כן, הפכו שכונות הדרום למוקדים חשובים של קליטת עולים (איור 2). מלוח 1 ניתן להסיק שכבר בשנת 1992 החלה כנראה יציאה מסיבית של עולים חדשים משכונות הדרום, שכן מסתמנת חזרה למאזני הגירה שליליים. חיזוק להשערה זו מספק מחקרה של מנחם (Menachem, 1993), החושף את חוסר שביעות הרצון של עולים משכונות מגוריהם בדרום-תל-אביב. עמדות שליליות במיוחד ביטאו העולים במחקר זה בנוגע לאופי האוכלוסייה באזור, לעלות הדיור, לאיכות הסביבה הפיזית, ולרמת השירותים. בהתאם לעמדות אלה, רק שליש מהעולים שהתגוררו באזור ביקשו לרכוש דירה בשכונות מגוריהם, בעוד שבשאר אזורי העיר הגיע האחוז המקביל ליותר מ-70 אחוז. כמו כן, במחקרה של מנחם נמצא כי כבר בשנת 1993 התרחשה נטישה של השכונות הדרומיות על-ידי העולים החדשים.

לוח 1: מאזני ההגירה בשכונות דרום-תל-אביב בשנים 1985-1994 (שיעור לכל 1,000 תושבים)

1994	1993	1992	1991	1990	1989	1988	1987	1986	1985	השכונה		
			2.5-	1.2-	11.6	52.7	41.5-	27.1	1.4	1.4-	1.8-	לב ת"א-דרום
			7.0-	20.5-	21.8	11.0	13.2-	0.5	6.5-	2.5	16.3-	רח' לינקולן
			25.1-	1.7	55.1	39.8-	7.6	13.9-	11.6-	34.2-	4.7-	הקריה
			72.1-	26.0-	4.0	13.6	85.6-	5.0-	71.4-	219.5-	81.1-	מונטיפיורי
			50.8-	31.4-	0.0	104.8	69.1-	67.2-	68.2-	32.2-	68.8-	פלורנטין
			83.9-	69.4-	93.7-	9.8	69.3-	31.8-	63.3-	37.1-	47.2-	נוה שאנן
			76.9-	84.0-	58.8-	6.7-	23.0-	13.4-	23.7-	36.8-	32.3-	שפירא
			27.2-	31.1-	27.6-	6.5-	23.9-	24.6-	16.6-	12.4-	23.3-	קריית שלום
			34.5-	15.7-	11.9-	14.3-	19.5-	7.5-	12.2-	13.0-	18.7-	יד אליהו
			26.0-	31.8-	44.3-	27.2	27.5-	41.0-	43.4-	37.1-	45.7-	התקווה

מקור: שנתוני עיריית תל-אביב (1986-1995)

מאזני ההגירה השליליים בכל השכונות בדרום-תל-אביב יצרו מצב לפיו ירדה תפוסת הדירות המאוכלסות לפחות ממחצית מכלל יחידות הדיור בשכונות לב-תל-אביב, נוה שאנן ופלורנטין. גם בשכונות שפירא והתקווה נמדדו שיעורי תפוסה נמוכים ביותר, ובשכונות שפירא מגמה זו אף התחזקה בין השנים 1988-1995. בשכונות פלורנטין השקיעה העירייה משאבים גדולים בשיקום

השכונה ובעידוד התחדשותה. עם זאת, אף-על-פי שבעקבות השקעה זו נכנסו דיירים ועסקים חדשים לשכונה, עדיין נמשכים בה תהליכי הנסיגה ובשנת 1997 החלה השכונה לקלוט תושבים זרים. השכונות הצפוניות יותר נושקות למעי"ר, על כן התהליכים המתרחשים בהן אינם מעניינו של דיון זה. מכאן שריכוז הזרים בתל-אביב צפוי להתמקד סביב שכונות נוה שאנן ושפירא ומשם להתפרס לשכונות שכנות, המצויות אף הן בתהליך נסיגה.

איור 2: ריכוזים של זרים בתל-אביב-יפו

4 קהילת הזרים בשכונת נוה שאנן – תמונת מצב

שיטת המחקר

מחקר שדה על קהילת הזרים בשכונה בדרום תל אביב-יפו

התמקד בשכונת נוה שאנן שבדרום העיר. שכונה זו נבחרה בעקבות סדרת סיורים שערכנו בשכונות דרום העיר, שבהן מתרכזים העובדים הזרים; על סמך סיורים אלה התרשמנו כי הפכה למוקד המרכזי של התושבים הזרים בעיר. במרחב מגורים זה ערכנו בשנת 1997 סקר, שהקיף כשלושה רבעים משטח השכונה (רק רחובות מעטים בשוליה לא נכללו בסקר עקב מגבלות התקציב). הסקר נערך באמצעות שני שאלונים, אשר מולאו על-ידי המראיינים במהלך שיחה שהתקיימה בארבע עיניים ביניהם לבין כל מרואיין בנפרד:

(א) שאלון לבחינת מרחב המגורים של העובדים הזרים בשכונת נוה שאנן: מטרת שאלון זה הייתה לסקור את כל משקי הבית בשכונה, כדי לעמוד על מספרם ועל שכיחותם היחסית של הזרים בשכונה. בשאלון נבדקו הנושאים האלה: מספר הדירות (יחידות הדיור) בכל בית, תפקודים שאינם משמשים למגורים בכל בית ובדיקת השאלה אם תפקודים אלה משרתים צרכים של העובדים הזרים או של השוק הישראלי, שינוי בבעלות על הדירות בעקבות איכלוסן בעובדים זרים, ומספר משקי הבית בכל בית: נעשתה הבחנה בין משקי-בית של ישראלים ותיקים, של עולים חדשים ושל עובדים זרים לפי ארצות מוצאם (שאלון זה מוצג בנספח א).

(ב) שאלון עמדות של ישראלים כלפי עובדים זרים: השאלון השני היה מיועד לישראלים הגרים בשכונת נוה שאנן ומטרתו הייתה לבחון את עמדותיהם כלפי עובדים זרים בכלל וכלפי העובדים והזרים המתגוררים בשכונה בפרט. השאלון הועבר למדגם אקראי של ישראלים תושבי השכונה (סה"כ – 70 נחקרים). מדגם זה נבחר מתוך כלל משקי הבית אשר נפקדו בסקר הראשון. חלקו הראשון של השאלון מתמקד בממד האסוציאטיבי, ובו התבקשו המשיבים לציין את התכונות המאפיינות לדעתם את הזרים על-פי קבוצות המוצא שלהם. בחלק השני של השאלון נבדקה הנכונות המוצהרת של המשיבים להתקרב אל הזרים מבחינה חברתית. בחלק השלישי נבדקו עמדותיהם הכלליות כלפי עובדים זרים בישראל. החלקים השני והשלישי של השאלון נבנו באופן

שיאפשר השוואה בין עמדות הישראלים תושבי שכונת נוה שאנן בסקר שערכנו ב-1997 לבין עמדות כלל הישראלים כלפי עובדים זרים, כפי שנבדקו בשנת 1995 (בן-צורי, 1996). בחלקו הרביעי של השאלון נבדקו עמדות הישראלים תושבי נוה שאנן כלפי העובדים הזרים כשכנים, ההופכים לאוכלוסיית הרוב בתחומי השכונה עצמה. כן נאספו פרטיהם הסוציו-דמוגרפיים של המשיבים (השאלון מוצג בנספח ב).

מלבד לאיסוף הנתונים באמצעות שני השאלונים שתוארו לעיל, נערכה חקירה אתנוגרפית על עשרות עובדים זרים. חקירה זו נועדה לבחון את תנאי הקיום של הזרים בתל-אביב ואת דפוסי השימוש שלהם במרחבים שבהם מתנהלים חיי היומיום שלהם. שני חוקרים פעלו בשכונה במשך כחמישה חודשים - בין מאי לספטמבר 1997, בניסיון לקיים דיאלוג עם זרים בשכונה. חוקר אחד ניצל את כישורי הנגינה שלו כדי לנגן עם קבוצת אפריקנים בערבי קהילה ואילו חוקרת אחרת חילקה לשישה עובדים זרים מצלמות לשימוש חד פעמי. היא ביקשה מהזרים לצלם את מרחב הקיום שלהם כשייכים לקהילת הזרים ואת המרחב הישראלי. התמונות שימשו בסיס לדיאלוג, אשר במהלכו נפלו מחיצות ונחשף צוהר ראשוני לחיי היומיום של הזרים.

נוסף על הכלים שתוארו לעיל נאספו גם נתונים על הנדל"ן בשכונות הדרומיות של תל-אביב-יפו. עשינו שימוש בעיקר בנתוני העירייה על שוק הנדל"ן בשנות ה-90 ועל הבקשות ליזום תכניות בניין עיר בשכונת נוה שאנן. כמו כן, ריכזנו נתונים על תמורות שחלו במחירי הדירות ובשכר הדירה בשכונה בשנות ה-90, על-פי רישומי סוכנות הנדל"ן "אנגלו-סכסון" ועל-פי דיווחים מכתב-העת גלובס.

הרכב האוכלוסייה בשכונה ואיפיונה

רוב הזרים מרוכזים באזור התחנה המרכזית הישנה של העיר. הגלעין המרחבי שלהם ממוקם בשכונות נוה שאנן ושפירא. שולי האזור מגיעים עד כרם התימנים בצפון-מערב, שכונת התקווה במזרח ובשנת 1997 נצפו זרים גם בשוק הכרמל שבכרם התימנים, בפלורנטין, בשכונת עזרא ובשכונת ארגזים (איור 2). מלבד זאת פזורים זרים רבים גם באזורים אחרים בעיר. במחקר המוצג בעבודה זו התמקדנו בתפוצת הזרים בשכונות הגלעין שבהן הם מרוכזים.

המחקר התמקד באזור רציף המקיף כשלושה רבעים משטחה של שכונת נוה שאנן. באזור זה, כאמור בפרק השיטה, פקדנו את כלל משקי הבית. בקיץ 1997 התגוררו באזור זה 7,200 תושבים. (לוח 2). מהנתונים כפי שהם מוצגים באיור 3 ובלוח 2, עולה שהדומיננטיות של הזרים באזור הנחקר היא מוחלטת, אף שתהליך חדירתם החל לפני ארבע שנים בלבד. כ-70 אחוז מהתושבים הם זרים, 6 אחוזים נוספים הם עולים חדשים, בעיקר מחבר המדינות, ורוב הנתרים הם ישראלים ותיקים.

איור 3: עובדים זרים וישראלים בשכונת נוה שאנן

לוח 2: משקי בית ונפשות בשכונת נוה שאנן לפי קבוצת אוכלוסייה

מספר נפשות	מספר משקי-בית	קבוצת אוכלוסייה
5018	856	זרים
1336	677	ותיקים
456	152	עולים חדשים
390	176	לא ידוע
7200	1861	סה"כ

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

קצב היציאה של האוכלוסייה היהודית מהשכונה גבר בשנים האחרונות. בשכונה נותרו פחות מ-1000 משקי-בית יהודיים של ותיקים ועולים חדשים. ברוב המקרים, גודל-משקי הבית של הוותיקים אינו עולה על שתי נפשות והם כוללים בעיקר מבוגרים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך. אשר לסטטוס המשפחתי - רק כרבע ממשקי-הבית הם של רווקים, שקרוב למחציתם הם סטודנטים (עבורם הייתה זו הזדמנות להשגת דיור זול); השאר הם זוגות (58 אחוז) או יחידים גרושים ואלמנים (12 אחוז). כשליש מהמפרנסים היהודים בשכונה הם עובדי תעשייה, מסחר ותחבורה, כרבע הם פנסיונרים ועקרות-בית 201- אחוז נוספים הם מורים או עובדי שירותים ציבוריים וקהילתיים. השאר מתפלגים בין יתר המקצועות. מכאן שרוב האוכלוסייה היהודית כוללת את בני המעמד הנמוך שהתגוררו בשכונות אלה בעבר ואליהם נוסף מיעוט של עולים חדשים ושל צעירים.

איפיונים סוציו-דמוגרפיים של קהילת הזרים בנוה שאנן

משקי-הבית של הזרים מתחלקים לשתי קבוצות עיקריות: (א) הקבוצה הגדולה ביותר, שלהערכתנו כוללת מעט יותר ממחצית משקי-הבית של הזרים, מורכבת מקבוצות עובדים השוכרים במשותף דירות. לחלקם יש משפחות בארץ מוצאם, וחלקם רווקים ורווקות. טיפוס זה של משקי-בית נפוץ יחסית בקרב הזרים מאירופה ומהפיליפינים, הכוללים בעיקר נשים המועסקות בסיעוד ובמשק-בית. (ב) הקבוצה השנייה בגודלה (מעל שליש ממשקי הבית של הזרים) כוללת זוגות נשואים וילדיהם. בני קבוצה זו הם בעלי ההסתברות הגבוהה ביותר להשתקע בעיר. בחלק מהמשפחות שני בני הזוג עובדים מחוץ לבית; הבעל עובד בין משמרת וחצי לשתיים ביום, בעוד האישה מסתפקת במשמרת אחת נוסף על הדאגה לילדים. כמה משקי-בית מקבוצה זו דיווחו על הכנסה של כ-3,000 דולר לחודש; מתוך סכום זה מיועדים כשני שלישים לחיסכון, לצורך השקעה בארץ המוצא. במשפחות אחרות, שבהן אחד מבני הזוג הוא ישראלי או שבני הזוג הם מארצות מוצא שונות (בעיקר גברים מאפריקה ונשים מהפיליפינים), חסרות בדרך-כלל תכניות מגובשות בכל הנוגע לחזרה לארץ המוצא. שאר משקי-הבית הם של זוגות לא נשואים או "חלקיים" משפחות שחלקן האחר נותר בארץ המוצא.

בחינת תנאי הדיור של הזרים מלמדת שברוב המקרים הם מסתגלים באופן סביר לדירות הקיימות. אין בידינו נתונים על צפיפות הדיור של הזרים, אך מהסקר עולה ש-51 אחוז ממשקי הבית שלהם כוללים שש נפשות או פחות ורק 8 אחוזים ממשקי הבית כוללים יותר מעשר נפשות

(לוח 3). מכיוון שרוב הדירות בשכונה הן בנות שניים או שלושה חדרים, הצפיפות השכיחה המשווערת היא כשתי נפשות לחדר. מדגם קטן בן שישים משקי-בית מלמד שבמחצית ממשקי-הבית של הזרים גרים בצפיפות של פחות משתי נפשות לחדר. בשליש מהם גרים בצפיפות של כשתי נפשות לחדר, ורק בכ-10 אחוזים ממשקי הבית גרים במצוקת דיור קשה (ארבע נפשות ומעלה לחדר). העובדה שמעל מחצית משקי-הבית של הזרים הם של קבוצות עובדים מלמדת שצפיפות של יותר מנפש לחדר מלווה באי-נוחות רבה.

לוח 3: משקי-בית ונפשות של הזרים ושל ישראלים בשכונת נוה שאנן, לפי מספר נפשות למשק-בית

משקי-בית של ישראלים**		משקי-בית של זרים		מספר נפשות למשק-בית
מספר נפשות	מספר משקי-בית	מספר נפשות	מספר משקי-בית	
1558	879	66	22	1-3
504	109	2075	415	4-6
126	17	1160	145	7-9
		450	41	10-12
		56	4	13-15
		96	6	16-18
		1115	*223	לא ידוע
2188	1005	5018	856	סה"כ

* מספר משקי-הבית חושב לפי גודל משק-בית ממוצע. 5.0 נפשות ל זרים; 2.2 נפשות לישראלים

** נתון זה כולל גם את הקבוצה שמוצאה לא ידוע

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

ההרכב המספרי של התושבים הזרים לפי מוצאם מוצג בלוח 4. בהנחה שאותם זרים אשר המראיינים לא הצליחו לסווג לארצות מוצא מתפלגים באופן דומה לרוב שסווג, עולה מהלוח שהאפריקנים הם הקבוצה השכיחה בשכונת נוה שאנן, אך רוב המהגרים מתארגנים בארבע קבוצות בעלות משקל דומה: אפריקאים, מזרח-אסייתים, דרום-אמריקנים ומזרח-אירופאים. האפריקנים מגיעים לתל-אביב בעיקר מגאנה ומניגריה, כרווקים או כמשפחות. לעומתם, הזרים ממזרח-אסיה הם בעיקר נשים מהפיליפינים ולצדן מספר קטן בהרבה של גברים ונשים מתאילנד. קבוצת ההודים איננה משתלבת בקבוצת-העל של יוצאי מזרח-אסיה. הזרים מדרום-אמריקה מגיעים בעיקר משלוש מדינות: קולומביה, אקוודור ובוליביה. יוצאי מזרח-אירופה מגיעים בעיקר מרומניה, כקבוצות מאורגנות של גברים שגויסו במסגרת חברות כוח-אדם. חלקם נטשו את קבלני החברה המעסיקה ועברו לשוק העבודה הלא מאורגן, מהלך שבעקבותיו נשארו רבים מהם בתל-אביב במשך למעלה משנה. מלבדם קיימות קבוצות זעירות של זרים מארצות מוצא אחרות,

ביניהם בולטים התורכים, המשלימים את הרומנים ואת הפולנים כפועלים בענף הבנייה. מספר זרים אשר התיישבו בתל-אביב הגיעו ממדינות ערב, בעיקר מירדן, מרצועת עזה ומנסיכויות המפרץ הפרסי.

לוח 4: הזרים בשכונת נוה שאנן לפי מוצא

אחוז	מספר מחולט	יבשת ומדינה
19.8	<u>990</u>	<u>אפריקה</u>
	300	גאנה
	110	ניגריה
	580	שאר ארצות אפריקה
18	<u>925</u>	<u>מזרח אסיה</u>
	730	פיליפינים
	125	הודו
	60	תאילנד
	10	שאר מזרח אסיה
15	<u>762</u>	<u>דרום אמריקה</u>
	285	קולומביה
	115	אקוודור
	112	בוליביה
	250	שאר
15	<u>743</u>	<u>מזרח אירופה</u>
	534	רומניה
	128	פולין
	74	רוסיה
	7	בולגריה
0.2	<u>9</u>	<u>שאר אירופה</u>
	6	הולנד
	3	ספרד
2	<u>99</u>	<u>המזרח התיכון</u>
	76	תורכיה
	23	מדינות ערב
30	<u>1483</u>	<u>לא מוגדרים</u>
100	5018	סה"כ

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

תפרוסת הזרים בנוה שאנן

הזרים פרוסים בכל שכונת נוה שאנן, אך תפוצתם גדולה במיוחד במספר קטעי רחוב בולטים, כמו בצומת רחוב הגדוד העברי ושדרות הר ציון וכן בצומת הרחובות לוינסקי וצ'לנוב, לאורך רחוב נוה שאנן ובצומת הרחובות ארלינגר וראש פינה (איור 4). בריכוזים אלה בולט גם משקלם הגבוה במיוחד של הזרים ביחס לכלל האוכלוסייה באותם קטעי רחוב. התהליך החל בשני מוקדים - האחד ברחוב ארלינגר והשני ברחוב וולפסון. החל משנת 1995 נבלם התהליך ברחוב וולפסון והתפשט לרחוב לוינסקי, בקטע שממערב לשדרות הר-ציון מצד אחד ולמרחב שבין רחוב נוה שאנן לרחוב הגר"א ומרחוב סלומון עד לוינסקי בחלק המערבי.

לוח 5: ההתבדלות המרחבית של הזרים ברמת הבית

אחוז בניינים עם דיירים זרים מכלל הבניינים בשכונה	אחוז הזרים מכלל דיירי הבניין
14	100
23	75-99
24	50-74
9	25-49
7	1-24
23	0
100	סה"כ

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

מנתוני לוח 5 עולה כי הזרים חדרו לחלק גדול מן הבניינים בשכונה, ואילו רק 23 אחוז מן הבניינים, בעיקר בשולי השכונה, מיושבים על ידי ישראלים בלבד. בכל שאר הבניינים גרים זרים. ב-24 אחוזים מהבניינים הזרים מהווים בין מחצית לשלשה רבעים מכלל הדיירים. מהריאיונות עולה כי בבניינים בהם הזרים קנו לעצמם אחיזה, רווחת בקרב הישראלים נטייה להשכיר את דירותיהם ולנטוש את השכונה ואמנם ב-14 אחוז מן הבניינים גרים רק זרים.

ניתוח התפרוסת המרחבית של הזרים בשכונה לפי יבשות מוצא מלמד שהקבוצות לא מגלות נטייה להתבדל זו מזו במרחב המגורים. ב-45 אחוז מהבתים המאכלסים זרים גרה רק קבוצה אתנית אחת, אך ניתן להסביר זאת בכך שרובם ממילא מאוכלסים במשק-בית אחד בלבד.

יוצאים-מהכלל הם מבנים המופעלים על-ידי חברות כוח-אדם כמעונות עובדים. בהקשר זה בולט במיוחד ריכוז של מאה ושישים רומנים, המתגוררים בבית דירות בן חמש קומות בצומת הרחובות

איור 4: התפלגות הזרים בנוה שאנן

הגדוד העברי-בני ציון. שאר הבתים מאופיינים במרקם מגורים מעורב, דהיינו, מאוכלסים במשקי-בית מיבשות שונות. לא נערך ניתוח שיטתי ברמה של קטעי רחובות, אך עיון בתפרוסת המרחבת של הזרים בשכונה לפי יבשות מוצא מלמד שרוב האזורים משקי-הבית הם מיבשות מוצא מגוונות.

נראה אפוא, שהזהות הכוללת של הזרים כ"זרים" היא הגורם המעצב את מרחב המגורים שלהם יותר מאשר זהויות לאומיות ספציפיות. מעבר לכך, נראה שבמרחב זה מתחילה להתמסד מגמה של נישואי תערובת, בעיקר בין אפריקנים לפיליפיניות, תופעה התורמת לגיבוש זהות משותפת לזרים מארצות מוצא שונות.¹

מקומם של הזרים במסגרת מערך שימושי הקרקע והדיור בשכונה

על אף הריכוז הגבוה של זרים בנוה שאנן, קיים בשכונה מאגר גדול של דירות לא מנוצלות. על-פי הסקר שערכנו, כשליש מהבתים אינם כוללים אפילו יחידת דיור אחת (לוח 6). בתים אלה משמשים כמבני תעשייה, מלאכה ושימושים אחרים. גם חלק מהדירות בבנייני דירות אינן מאוכלסות וקיימים עדיין 142 חללים ריקים במבנים קיימים. מעבר לכל אלה, קיימים גם 55 מגרשים ריקים בשכונה: כשני שלישים מהם משמשים כחניונים (לוח 7). משמעות נתונים אלה היא שתפוסת הדיור בשכונה גדלה מ-41 אחוז לכ-60 אחוז בעקבות קליטת הזרים ובשני שלישים מהבתים מתגורר לפחות משק-בית אחד. עם זאת, רישומי העירייה מלמדים על עלייה של 5 אחוז בלבד בתפוסת הדיור. הפער בין נתוני המדגם לנתוני העירייה נובע מכך שחלק גדול מהזרים אינו רשום פורמלית כדיירים. כאמור, למרות האכלוס של השכונה בזרים עדיין נותרו בה חללים פנויים רבים ושימושי קרקע שאינם מיועדים למגורים בחללים שיועדו במקורם למגורים. מעבר לכך, השכונה ממשיכה לשמור על אופיה המקורי כאזור שבו קיים עירוב בין שימושי הקרקע השונים, עירוב הנגזר ממיקומה באזורי הדחייה של מעטפת המעיין.

לוח 6: סוגי נדל"ן בשכונה

סוג הנדל"ן	מספר	אחוז מכלל הבתים/הדירות בשכונה
כלל הבתים (המאוכלסים ושאינם מאוכלסים במשקי-בית)	443	100
בתים מאוכלסים במשקי-בית	298	67
בתים שאינם מאוכלסים	145	33
מגרשים ריקים וחניונים	55	-
יחידות דיור	3043	100
יחידות דיור מאוכלסות במשקי-בית	1861	61
יחידות דיור שאינן מאוכלסות	1182	39

¹ כיום מתקבל הרושם שזהות זו אינה כוללת את יוצאי מזרח-אירופה, הנתפסים על-ידי שאר הזרים כמי שמוציאים לכלל הזרים שם רע וכן מסכנים את ילדיהם ומשפחותיהם בנין דפוסי הבילוי שלהם, המשלבים צריכת אלכוהול גבוהה ושימוש בשירותי מין.

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

ניתוח מערך שימושי הקרקע בשכונה ממחיש אף הוא את השתלטות הזרים על השכונה במהלך שלוש השנים 1995-1997 (לוח 6). כ-46 אחוז מיחידות הדיור מאוכלסות בזרים, אם כי לא איתרנו אף מקרה שבו נרכשה דירה על-ידי זרים. מלבד זאת, 42 אחוז מהעסקים המסחריים מזוהים על-ידי תושבי האזור הישראליים עם הזרים. במילים אחרות, בעסקים אלה הרוב המוחלט של הצרכנים הם זרים, המוצרים והשירותים שמספק העסק מותאמים לטעמים ולצורכיהם של הזרים ובמקרים רבים חלק ניכר מהעובדים הם זרים. הזרים יצרו ביקושים גם לעסקים ייחודיים להם. מתוך שלושים וחמישה מכוני עיסוי הפועלים בשכונה, שלושים ואחד משרתים כמעט רק זרים. ריבוי העסקים המותאמים לצורכי הזרים (כגון חמישה עשר דוכני טלפון ושבעה משרדים לתיווך דירות) מלמד שהזרים הופכים לקבוצה דומיננטית בשכונה וכי המערכת העירונית מתחילה להתאים את עצמה לשינוי זה (לוח 7).

לוח 7: יחידות שימושי הקרקע בנוה שאנן לפי סוג שימוש הקרקע וזיהוי עם זרים

הערות	יחידות המזוהות עם זרים	מס' יחידות כולל	סוג שימוש הקרקע
5 מעונות עובדים (הוסטלים)	856	1861	יחידות דיור מאוכלסות במשקי-בית
35 מכוני עיסוי 25 מסעדות 15 דוכני טלפון	190	450	עסקים מסחריים (חנויות)
תיווך דירות	7	240	משרדים
		200	מלאכה
		28	תעשייה
		25	מבני ציבור
		33	חנוניים
כנסיות	11	23	מוסדות דת
		142	חללים ריקים

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

השפעת הזרים על שוק הנדל"ן ועל התכנון בנוה שאנן

נשאלת השאלה: האם הסתגלות המערכת העירונית להתגבשות ריכוז של זרים בדרום העיר באה לידי ביטוי גם בשוק הנדל"ן ובייזום תכניות לשינוי מערך שימושי הקרקע באזור? בשוק הנדל"ן בשכונת נוה שאנן הסתמנה תגובה ערה על התמורות הדמוגרפיות בשכונה (על-פי רישומי מדור היטל השבחה במינהל ההנדסה של עיריית תל-אביב-יפו). מספר העסקאות השנתי גדל החל משנת 1993, שבה התמסדה חדירת הזרים לתל-אביב באופן בולט; גדל מספר העסקאות השנתי בשכונת נוה שאנן בהשוואה לתקופות קודמות. מאיור 6 עולה שבין השנים 1990-1992 נערכו רק עסקאות בודדות מדי שנה, כצפוי באזורים נסוגים בעיר. אולם בשנים 1993-1994 חלה עלייה תלולה במספר העסקאות ל-18 וליותר מ-60 לשנה בהתאמה. שנת השיא הייתה 1996 בה נערכו יותר מ-80 עסקאות נדל"ן. אמנם נתוני שנת 1997 מבוססים רק על החודשים הראשונים של השנה, אך נראה שחלה בשנה זו ירידה משמעותית בהיקף הפעילות. כמעט כל הגידול בהיקף הפעילות נובע מרכישת

דירות למגורים ומהשכרתן לזרים. מתוך נתוני המכירות של מדור היטל ההשבחה במינהל ההנדסה של עיריית תל אביב-יפו ניתן ללמוד על הקשר בין מהלך המכירות של דירות למגורים החל משנת 1992 לבין מהלך ההשתקעות של זרים בנוה שאנן (איור 5).

איור 5: מספר עסקאות נדל"ן בשכונת נוה שאנן בשנים 1990-1997

מגמת הגידול בהיקף עסקאות הנדל"ן בולטת גם ביחס לנתוני אזורים אחרים בעיר. בשנת 1994 חלה עלייה מסוימת בהיקף הרכישות של נדל"ן ברוב אזורי העיר אך מגמה זאת הייתה מתונה ונמשכה שנה אחת בלבד (איור 6). סך כול עסקאות הנדל"ן שנערכו בשכונה בין השנים 1993-1996 היה כ-240, מהן 78 אחוז של דירות מגורים. מכאן, שבכשליש מהדירות שבהן התיישבו זרים עברה הבעלות ברוב המקרים מהבעלים המקוריים, ליזמים קטנים, שמטרתם הייתה להפיק רווח מהשכרת הדירות לזרים. כמעט כל הרכישות בוצעו על-ידי קניינים פרטיים, אשר רכשו דירה אחת בלבד, ולא על-ידי חברות גדולות, יזמים או חברות כוח-אדם. כלומר, מדובר בהעברת בעלות על דירה ששימשה לתפקודים שאינם למגורים שגרו בה דיירים שעזבו את השכונה בגין השינוי באופיה הדמוגרפי, וברוכשים אשר ביקשו להשכיר הדירות לזרים כמקור הכנסה.

יש מקום לשער שהגידול בעסקאות נדל"ן בשנת 1994 בכל העיר קשור במשבר הבורסה. יזמים חיפשו ערוץ חלופי להשקעותיהם, ותחת להשקיען במעגל הכסף הראשוני - היצרני עברו להשקעה במעגל הכסף השניוני - של הנדל"ן (Harvey, 1989). ברוב אזורי העיר שבהם נשמרה יציבות יחסית, לא סיפק הנדל"ן הזדמנויות אטרקטיביות למשקיעים. עם זאת, בשכונות של דרום תל-אביב יצרו הזרים ביקושים גבוהים לדירור. תעריפי הדירור בשכונת נוה שאנן נסקו מאז שנת 1990. נתוני חברת "אנגלו-סכסון" ופרסומים **במעריב ובגלובס** מלמדים שבשנת 1990 הסתכם מחיר חדר בכ-25,000- דולר, בעוד בשנת 1996 הגיע מחירו לכ-60,000 דולר. בהעדר נתונים המאפשרים השוואה לשכונות אחרות אין אפשרות לקבוע באיזו מידה השפיעה כניסת הזרים לשכונה על עליית מחירי הדירות בשכונה, אך ניתן להעריך שעליית מחירים זו הייתה גבוהה באופן מובהק מהמוצע העירוני. בשנת

1997 הסתמן מיתון במחירי הדירות, כמו גם במספר העסקאות שהוצאו לפועל: מספר דירות נמכרו בשכונה במחיר של כ-40,000 דולר לחדר (בעוד שבשנת 1996, כזכור, הגיע מחיר חדר לכ-60,000 דולר). המשבר בשוק הנדל"ן עשוי להיות קשור מצד אחד להתאוששות שוק המניות ומצד שני, להאטה בקצב הכניסה של הזרים לישראל, בעקבות האיזון בין ביקוש להיצע שנוצר בשוק התעסוקה השניוני. התבססות הזרים בנוה שאנן לא הביאה עד כה לנפילת מחירי הדירות בשכונה. עובדה זו מונעת בשלב זה רכישה של מרחבים גדולים על-ידי יזמים גדולים, השואפים לפנות את הזרים ולבנות דירות יוקרה רווחיות או פרויקט אטרקטיבי חלופי בשטח המתפנה.

איור 6: מספר עסקאות נדל"ן למגורים לפי רבעים, תל אביב-יפו, 1993-1996

כדאיות ההשקעה ברכישת דירות המיועדות להשכרה לזרים היא גבוהה. כבר בראשית העשור עלו תעריפי שכר הדירה באזור בעקבות כניסת העולים החדשים לשכונה והפעלת מדיניות הסיוע בתשלומי שכר דירה לעולים. עד כניסת העולים לשכונה היו תעריפי השכירות באזור מהנמוכים בעיר. בין שנת 1988, ערב קליטת העלייה הגדולה מחבר העמים לבין שנת 1990, לאחר התחלת גל העלייה, עלו תעריפי השכירות של הדירות בנוה שאנן באופן בולט. שכר הדירה ששולם על דירת ארבעה חדרים, שהסתכם בשנת 1988 ב-175 דולר לחודש, זינק שנתיים מאוחר יותר ל-400 דולר לחודש. יציאת העולים מהשכונה לשכונות מבוססות יותר כמו יד אליהו וברבור ולערים כמו אשדוד ואשקלון הביאה לייצוב מחירי השכירות בשנים 1990-1992 (איור 7). החל משנת 1993 גרמה כניסת הזרים לשכונה לעלייה רצופה במחירי הדירות להשכרה. שכר הדירה לחדר בנוה שאנן הגיע בסוף התקופה הנדונה לכ-250 דולר לחודש. מכאן שהתשואה השנתית המתקבלת מהשכרת דירה בת שלושה חדרים שעלותה היא כ-110,000 דולר מגיעה ליותר מ-7 אחוזים מעלות הדירה. חישוב התשואה השנתית של מספר דירות ברחוב צ'לנוב העלה שניתן גם להגיע לתשואה שנתית של 9 אחוזים בחלק מהמקרים. בהשוואה לכך, השכרת דירה בת שני חדרים בצפון העיר, שעלותה כ-200,000 דולר, הסתכמה בכ-650 דולר לחודש. התשואה השנתית המתקבלת מהשכרת דירה

בצפון העיר מגיעה אפוא ל-4 אחוזים בלבד. על פי הערכותינו, יזמים הרוכשים דירות ישנות ומפצלים אותן לדירות חדר קטנות (ללא רישיון) מגדילים את רווחיהם אף יותר, אך אין בידינו מידע מבוסס דיו על כך.

איור 7: תמורות בתעריפי שכר הדירה בנווה שאנון, לפי גודל הדירה, בשנים 1988-1997

מקור: מעובד מתוך מידע שנמסר באדיבותו של לוי יצחק, עורך מחירון הדירות

עוד היבט, אשר יכול להעיד על דפוסי ההסתגלות של המערכת העירונית למציאות החדשה, הוא תהליך התכנון. בשנים האחרונות גבר כוחם היחסי של יזמים פרטיים ועיריית תל-אביב מגלה פתיחות גוברת ליוזמות הפרטיות החדשות וליוזמת תכנון משל עצמה. מגמה זו רווחת בשנים האחרונות ברוב הערים בעולם המערבי (הרפז, 1998). בהתאם לכך בחנו את אופיין של הבקשות לתכנון מפורט של אתרים בשכונת נווה שאנון. תכנית המתאר מס' 1900/א היא הבסיס להערכת הצעות לתכנית בניין עיר (להלן: תב"ע), המציעה תכנון מפורט של אתרים.

רוב השטחים בשכונת נווה שאנון הם בבעלות פרטית. בבעלות העירייה מספר מגרשים גדולים, בהם ממוקמים תפקודים ציבוריים. שטחים בבעלות המדינה (דהיינו, קרקע השייכת למינהל מקרקעי ישראל) הם קטנים ומפוצלים, לכן השפעתם על תכנון השכונה היא שולית. רוב השטחים בשכונה מיועדים, כמתואר בסעיף הקודם ובלוח 6 לעיל, לשימושים מעורבים - מסחר ומגורים או מסחר, מלאכה ומגורים. רק בחמישה ריכוזים קטנים יחסית מותרת בנייה למגורים בלבד. בשוליים המזרחיים של השכונה בקרבה לנתיבי איילון מתוכנן המשך דרומי של ציר המעי"ר.

תכנית המתאר מהווה את הבסיס למשא-ומתן על תהליכי התכנון של האזור בין העירייה לבין יזמים פרטיים. רוב היוזמות והבקשות לשינוי ייעוד של שימושי קרקע באמצעות תב"ע הן של יזמים פרטיים קטנים; בקשות אלה מתמקדות ביוזמות לבניית מעונות לזרים, כאשר התכנון מבוסס על יחידות דיור קטנות במיוחד. עם זאת, רוב היוזמות האלה נדחות על הסף על-ידי

העירייה; רשות התכנון בעירייה חוששת (ובצדק) מהתפתחות משכנות עוני דחוסים ועל כן מסרבת לאשר בנייה של יחידות דיור ששטחן קטן מ-80 מ"ר. החשש הוא שאם תאושרנה דירות קטנות לבנייה או אם יאושר פיצול של דירות גדולות קיימות לדירות קטנות – ייכנסו משפחות גדולות של תושבים זרים לדירות אלה, ובמהלך הזמן הן יהפכו למוקדי מצוקה חמורים, שיקרינו השפעה שלילית גם על סביבתם הקרובה. בסקר שערכנו נמצא שבכל זאת קיימים בשכונה שניים-שלושה מעונות צפופים לזרים, אך לנוכח הלחצים יש לסכם שהעירייה הצליחה בשלב זה לבלום את רוע הגזרה. את שאר הבקשות לתב"ע ניתן לחלק לשתי קבוצות. הראשונה היא של יזמים פרטיים, המבקשים להשביח את נכסיהם על-ידי בניית מבני משרדים באחוזי בנייה גבוהים בחלק הצפוני של רצועת המע"ר. שאר התכניות מצויות עדיין בשלבי דיון. הקבוצה השנייה היא תכניות מפורטות של העירייה עצמה, המבקשת לקדם את ביצוע תכנית המתאר מס' 1900/א. בכל התכניות הללו בולטת המגמה להרוס מבנים ותשתיות ישנים, להבטיח את פתרון בעיות התחבורה ולהרחיב את שטחי הציבור במקביל להקמת דירות מגורים חדשות. דוגמה לפרויקט כזה הוא שוק עלייה, שבו מבקשים המתכננים לבנות מגדל בן 120 יחידות דיור על גבי שלוש קומות של מסחר, ומסביבו - שטחים פתוחים ותפקודים ציבוריים. כל התכניות הללו עדיין לא גובשו לכלל תכניות בניין עיר מאושרות. תכנית נוספת של כמה מאות מגורי יוקרה באזור התחנה המרכזית הישנה נמצאת בשלבי בחינה ראשוניים, אך היזמים חוששים מרתיעה של משתכנים פוטנציאליים עקב נוכחותם של הזרים בשכונה.

מהסקירה שלעיל עולה שהשוק הפרטי של היזמים הקטנים ושל בעלי הבתים בשכונה הוא הגורם הגמיש ביותר בתגובתו לשינויים המבניים שחלו בשכונה. יזמים אלה גילו את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בהשכרת דירות לזרים כבר בשנים 1993/4. מכיוון שערך הדירות בשכונה לא ירד במקביל לכניסת הזרים לשכונה, לא נוצרו התנאים לחדירה של יזמים גדולים, השואפים לרכו מגרשים גדולים על פני שטח רציף במחיר זול, במגמה להביא לשינוי ייעוד הקרקע וכך לזכות ברווחים גדולים. בשלב זה מתרכזים יזמים אלה רק בשולי האזור, ברצועת המע"ר המתוכננת לאורך נתיבי איילון. גם העירייה מתקשה להסתגל למציאות שהתגבשה בשכונה, לפיה 70 אחוז מהתושבים הם זרים שרובם צפויים להישאר בארץ כתושבי-קבע; התכניות של העירייה מתמקדות בשיפור איכות החיים וביצירת יחידות דיור חדשות עבור בני המעמד הבינוני. רק התנגדותה לאשר בנייה של יחידות דיור קטנות מ-80 מ"ר ממלאת תפקיד חיובי, שכן התנגדות זו בולמת את הפיכת השכונה לשכונת מצוקה, המציעה לזרים תנאי-חיים קשים.

5 זהות ומרחבי החיים של הזרים בנוה שאנן

זהות ולכידות חברתית

התושבים הזרים הגיעו לתל אביב-יפו מאזורים שונים בעולם ובנסיבות שונות; אי לכך נשאלת השאלה: כיצד הם מעצבים את מרחבי הקיום היומיומי שלהם? המסגרות הקהילתיות נבנות בהתאם לאופן שבו מעצבים הזרים את זהותם מחדש במציאות החדשה של תל-אביב. על סמך התצפיות והשיחות שנערכו עם עובדים זרים בשכונה, הגענו למסקנה כי מרקם הזהויות של הזרים הרלוונטיות לדיוננו מורכב מארבעה טיפוסים זהות, שניתן לארגנם במעין מערך היררכי:

- זהות של זרים בתל-אביב
- זהות יבשתית
- זהות לאומית
- זהות אזורית במדינת האם

רבים מהזרים שראיינו דיווחו שהם הפכו מודעים לייחודם התרבותי כבני אזור ספציפי בארץ מולדתם בהשוואה לבני ארצם שבאו מאזורים אחרים. המציאות החדשה בתל-אביב תרמה לגיבוש הזהות האזורית, אך במקביל נוצר גם רצון לגשר על הבדלים אזוריים עקב הצורך בתמיכה הדדית של עמיתים. הזרים נוטים לבנות קהילה שהבסיס להתארגנותה הוא ארץ המוצא. עם זאת, מסתמנת סולידריות חברתית המאגדת לא רק קבוצות לאומיות שונות מאותה יבשת, אלא אף את כלל הזרים בעיר, בגין הבעיות המשותפות לכולם. יש לשער שהתארגנויות על-לאומיות נובעות מהעובדה שהקהילות הלאומיות קטנות יחסית ומהעובדה שאפריקנים, מזרח-אסיאתים ודרום-אמריקנים הצליחו למצוא שפה משותפת.

הקהילות העיקריות נבדלות זו מזו בעצמת הלכידות ובאופי המוסדות המארגנים את חיי הקהילה. בין חברי קהילת הרומנים, לדוגמה, קיימים רק קשרים רופפים. רובם שוהים בארץ תקופות קצרות בלבד, ורבים מהם הם גברים בודדים ועובדים בלתי-חוקיים. באפיונים אלה יש כדי להסביר את נטייתם לוותר על ארגון מוסדות קהילתיים; עיקר המפגשים ביניהם נערכים בפאבים בשכונת נוה שאנן ובבתי-קפה בסביבת מגוריהם. לעומתם, הזרים ממזרח-אסיה, הכוללים בעיקר

נשים מהפיליפינים, מאורגנים יותר. הם מקיימים מוסדות אד-הוק לארגון מפגשים ואירועים קהילתיים ולעזרה הדדית. בעיקר התפרסמה בשכונה תחרות "מלכת היופי" של הזרות, שארגנו נשים פיליפיניות. חיי הקהילה מתמקדים במפגשים קבוצתיים בבתי פרטיים, שבהם מכינים מאכלים מסורתיים המוכרים מהבית והמזכירים אותו. גם הדרום-אמריקנים מקיימים מוסדות לתמיכה הדדית ולסיוע לנזקקים. הם מארגנים גם את הבילוי בזמן הפנוי סביב ליגת כדורגל, כשלכל קבוצת אזרחים ממדינה דרום-אמריקנית מסוימת יש קבוצת כדורגל משלה. כלל הקבוצות מאוגדות בליגה, המקיפה את כל מדינות אמריקה הלטינית. מעבר לכך הם מארגנים מסיבות ומפגשים במועדוני סלסה בתל-אביב, שבהם משתתפים גם ישראלים. בשונה מהדרום-אמריקנים, האפריקנים מקיימים חיי קהילה אינטנסיביים ביותר המתמקדים בכנסייה. בשכונה פועלות אחת-עשרה כנסיות ובהן נערכים טקסי נישואים, הטבלות, אירועים, טיולים ותפילות שוטפות מדי שבוע. דגש מיוחד מושם על דרשות ועל דיונים העוסקים במצב הזרים בארץ ובדרכי התמודדות מומלצות. הכנסייה מספקת סעד רגשי/נפשי חשוב לאפריקנים.

מרחבי הקיום היומיומיים

כזכור, לצורך ניתוח מרחבי הקיום של התושבים הזרים, נערכו שיחות עם הזרים המתגוררים בנוה שאנן, והם גם התבקשו לצלם ולתאר את המקומות שבהם מתנהלים חייהם (פרק ראשון). ניתוח השיחות והתצלומים הללו העלה כי קיימים חמישה מרחבי-משנה, המגלמים, בהצטרפם יחד, את מרחב חיי היומיום של הזרים בתל אביב-יפו:

(א) את **מרחב המגורים** ניתן לראות כמורכב משלושה מעגלים – חד מרכזיים בעלי רדיוסים שונים: הבית המשותף, קטע הרחוב וריכוז הזרים בשכונות הדרום.

(ב) **מרחב הקהילה** מאגד את המקומות המשמשים את חיי הקהילה בהתאם לאופי החיים הקהילתיים של כל קבוצת מוצא.

(ג) **מרחב העבודה** הוא עולם התנסות ייחודי בהשוואה למרחבים האחרים עקב המגע עם הישראלים, והוא חורג לעתים קרובות ממרחבי המגורים והקהילה.

(ד) **מרחב הבילוי של הזמן הפנוי**, החופף בחלקו את מרחבי המגורים והקהילה, אך בחלקו האחר חורג מהם לעבר אזורים אחרים של העיר.

(ה) **מרחב טלקומוניקטיבי** הקושר את הזרים בעבודות של געגועים ונוסטלגיה לארצות מוצאם ולקהילותיהם.

מעבר לזיהוי מרחבי המשנה הללו, יש חשיבות להבנת דפוסי התנועה ביניהם, כפי שיובהר בהמשך.

כפי שתואר קודם (פרק חמישי, סעיף "תפרוסת הזרים בשכונה") מרחב המגורים של הזרים בשכונת נוה שאנן מתגבש בהדרגה כמרחב מגורים מתבדל, המאגד את כלל הזרים בטריטוריה

משותפת. על-פי הנתונים שהוצגו לעיל, כ-70 אחוז מתושבי השכונה הם זרים, שכן ישראלים ותיקים נוטים את האזור בקצב מואץ לאחר שמכרו או השכירו את דירותיהם.

הניתוק מהמרחב ומהחברה הישראלית מתמסד ביתר שאת באמצעות מערכת החינוך. אמנם כ-60 מילדי התושבים הזרים לומדים בבית-הספר העירוני, אך עשרות מהם לומדים גם בגני-ילדים ובבתי-ספר מאולתרים בדירות, והחינוך המוקנה להם במקומות אלה - חינוך לטיני או אפריקני כמעט איננו מתייחס כלל לחיים בישראל.

ביטוי ויזואלי בולט לנתק שנוצר בין הזרים לישראלים התקבל מניתוח התצלומים שצילמו הזרים, המתארים את מרחבי הקיום שלהם. הצלמים התבקשו להקדיש את מחצית התמונות לנושאים הקשורים לחיי היומיום שלהם ואת המחצית האחרת לנושאים הקשורים לישראל, כפי שהיא נתפסת בעיניהם. נמצא כי כמעט כל התצלומים המתארים את חיי היומיום כללו זרים אחרים, שאתם קיים הצלם קשרי גומלין אינטנסיביים. המצלמים היו בעיקר הצלם עצמו בסביבתו הביתית או במקום עבודתו, בני משפחתו השוהים עמו בישראל וקבוצות חברים קרובים. בכל המקרים היו החברים מארץ המוצא של הצלם. תצלומים אלה מדגישים את הסגירות של חיי הקהילה של הזרים. בכל התמונות המתארות את המרחב הישראלי צולמו נופים ואתרי בנייה, אך לא צולמו כלל בני-אדם. רק בתמונה אחת צולם ערבי ישראלי, שהיה שותפו לדירה של הצלם. נראה אפוא כי הישראלים אינם מייצגים קבוצת התייחסות רלוונטית או משמעותית עבור התושבים הזרים; מנקודת-ראותם, ישראל היא מרחב פיזי של נופים, וגם אלה מוערכים לעתים מנקודת מבט של "זר". כך, לדוגמה, אחד הזרים בחר לצלם גן ציבורי שהזכיר לו את שכונת מגוריו בארץ מולדתו, בעוד אחר צילם נוף השונה באופן בולט מנופי מולדתו. מקומות נוספים שצולמו הם המקומות הקדושים וכן אתרי בנייה שבהם עבדו הצלמים ואשר בלטו להערכתם באי-השתלבותם בנוף הטבעי, עובדה שהדהימה אחדים מהם.

ההפרדה מהישראלים, לצד העיצוב של זהות מתבדלת חדשה של "זר" מתמסדים במסגרת הנסיעות היומיות באוטובוס למקום העבודה וממנו. עבור רוב העובדים הזרים בשכונת נוה שאנן זוהי ההזדמנות העיקרית לצאת ממרחב המגורים שלהם. המפגש עם הישראלים התפרש על-ידי מרואיינים רבים כחוויה מרחיקה ומנכרת. רבים מהם ציינו את תחושת הביטחון היחסי שחשו במרחב המגורים מצד אחד ובמקום העבודה מצד שני, לעומת החששות שעוררה בהם הדרך המקשרת בין המרחבים הללו. על-פי עדותם של חלק מהמרואיינים, המפגש עם זרים רבים אחרים במרחב המגורים ובמרחב הקהילתי מקנה להם תחושת כוח, הנובעת מההערכה שלא ניתן לגרש אותם בהיותם כה רבים וכן לא ניתן יהיה להתעלם מקיומם לעד. במקביל, מתפתחת בקרבם תחושה של סולידריות כלפי זרים אחרים. אחד המרואיינים דימה את התנועה בדרום תל-אביב ל"תנועה במדבר עוין, שבו אתה פוגש מדי פעם אדם אחד. זה מקהה את תחושת הבדידות". גם במקום העבודה חווים רוב העובדים הזרים אהדה ושותפות אינטרסים. הבעיה היא, כאמור, בדרך שבין מרחב המגורים למרחב העבודה, שבה נחשף הזר לציבור הישראלי הרחב, ללא אפשרות להיטמע באנונימיות של המוני הזרים. "באוטובוס אני נחשף למבטים המשדרים תחושת עליונות ואפילו עוינות, ואין לי אפשרות לחמוק ממבטים אלה. לפעמים ישראלים מחליפים מקומות ישיבה באוטובוס כדי להתרחק מאתנו, הזרים".

בהקשר זה יש לציין כי הדרום-אמריקנים חווים את הדיכוטומיה בין המרחב הביתי למרחב החיצוני באופן מתון יותר. יש להניח שלתחושה זו תורמת העובדה שקשה יותר לזהותם כזרים וכן הקלות היחסית שבה הם מוצאים שפה משותפת עם יהודים ממוצא דרום-אמריקני. אי לכך, הדרום-אמריקנים מקיימים גם מגוון פעילויות קהילתיות מחוץ למרחב המגורים בדרום-תל-אביב. מועדוני הסלסה מפוזרים במרחב העירוני, ופעילותה של ליגת הכדורגל מתקיימת במגרש השכונתי, בדולפינריום ובפארק הירקון. מפגשים אלה אינם מתמקדים בכדורגל בלבד, אלא מהווים גם זירה לחילופי מידע, לתמיכה הדדית ולחיזוק הלכידות החברתית. היכרויות הנוצרות בזירת המשחקים מתפתחות במסיבות שעורכים הדרום-אמריקנים בבתים פרטיים ובאירועים שבהם מתגייסים החברים לסייע לחבר במצוקה. הכנסיות של יפו משרתות את הדרום-אמריקנים המבקשים להתפלל, אך הן אינן הופכות למרכזים חשובים של חיי הקהילה שלהם.

מרחב העבודה כולל שתי תחנות עיקריות שגם בהן באים הזרים במגע עם הישראלים. התחנה הראשונה היא שוק העובדים. כל קבוצה מיבשת מוצא משותפת מתמקמת בשוק עובדים נפרד, המתקיים בפינת רחוב. ההמתנה בפינת הרחוב מאפשרת מפגשים והיכרויות בין זרים בעלי מוצא משותף וכן היא מאפשרת חילופי מידע וסוציאליזציה של הזרים החדשים להישרדות בשוק העבודה השניוני של הזרים. בשוק העבודה גם נוצרת תחרות בין קבוצות הזרים על המעסיק היהודי. מצד אחד תחרות זו תורמת לגיבוש זהויות משנה בקרב קבוצות זרים מאזורים גאוגרפיים שונים ומצד שני, הנחיתות במעמדם של כלל הזרים מול המעסיקים ותחושת ההשפלה הכרוכה בכך מסייעות לעיצוב זהות משותפת כ"זרים". התחנה השנייה במרחב העבודה היא מקום העבודה עצמו: האפריקנים והדרום-אמריקנים עובדים בבתים-מגורים או במפעלים ישראלים. מעדויות של מספר עובדים זרים מקבוצות אלה מתקבל הרושם שעבודתם חושפת אותם למציאות חדשה של העולם המפותח. כתוצאה ממפגש זה, שאיפותיהם להתבססות בחיים מוגדרות מחדש; מתגבשות ציפיות ושאפויות למגורי רווחה או להקמת מפעל מודרני בארץ המוצא, על-פי המודל בארץ. בדרך-כלל שינוי מסוג זה בציפיות כרוך בהשהיית השיבה לארץ המוצא בגין הצורך להגדיל החסכוניות לשם מימוש החלום. בחלק מהמקרים שינוי זה עלול להביא לשינוי האוריינטציה של הזר - משאיפה לחזור לארץ המוצא לרצון להשתקע בישראל.

המרחב הטלה-קומוניקטיבי הוא חלק חשוב מחיי הזרים. זהו מרחב חווייתי של שיחות טלפון, קלטות וידאו וחלומות בהקיץ על הבית בארץ המוצא. דוכני טלפון הם תופעה שכיחה במציאות החיים של נוה שאנן. ליד הטלפון נוצר מפגש רב-תרבותי של זרים מארצות מוצא שונות, כשבכולם מפעמים געגועים הביתה. רבים נמנעים מלגלות לבני משפחתם בארץ המוצא את האמת המלאה על מצבם, מאחר שאינם רוצים להדאיגם לנוכח ההשפלה של קיום בשולי החברה (לעתים כעובדים בלתי-חוקיים), תנאי הקיום הקשים ותחושת הניכור. כנגד כל אלה עומדים החלומות הקשורים בפיצוי ובתגמול הצפויים בעתיד, אך כאמור, גם הציפיות גדלות במשך השעות בארץ ובמקביל פוחת גם הסיכוי להגשמתן.

לסיכום, ניתוח ראשוני של מרחב חיי היומיום של התושבים הזרים מחזק את ההשערה שהתושבים הזרים חיים במעין בועה ומנוכרים להוויה הישראלית. פעילותם והתנסויותיהם מאפשרות כמעט רק מגעים בין-קבוצתיים פורמליים עם הישראלים בשוק העבודה. המרחב הישראלי נתפס כמרחב זר, כניגוד של המרחב הביתי בשכונות הזרים ובארצות מוצאם. גם כאשר

נוצרים לעתים מגעים בין תושבים זרים לישראלים מחוץ למסגרת שוק העבודה, הרי הם נתפסים
תכופות כיוצרי ניכור וכמרתיעים.

6 עמדות הישראלים בנוה שאנן כלפי הזרים

בשנת 1995, כשנתיים לאחר השתרשות תופעת העובדים הזרים, מצאה בר צורי (1996), שבדקה מדגם מייצג של ישראלים, כי רובם מביעים עמדות חיוביות ביותר כלפי עבודה זרה וכלפי העובדים הזרים בישראל. נשאלת השאלה: באיזו מידה עומדת גישה חיובית זו במבחן הניסיון בקרב קבוצות ישראלים המקיימות מגע ישיר עם זרים? ניתן להעלות שלוש השערות חלופיות לבחינת שאלות אלה. ההשערה הראשונה היא פסיכולוגית-חברתית ולפיה צפויות להתגבש דעות קדומות נגד העובדים הזרים בשל עצם היותם קבוצה שונה. תהליך זה עלול להיות מלווה בהצדקות-לכאורה של העמדות הדוגלות באפליית הזרים. בהקשר להשערה זו נמצא כי שני מקבצי משתנים עלולים לחזק דעות קדומות: (א) בורות בכל הנוגע לטיבה של הקבוצה האחרת מגדילה את נטייתם של בני-אדם לחשוש מפני חברי קבוצה זו, וחשש זה מגביר את נטייתם לפתח דעות קדומות; (ב) תסכול בקרב קבוצות המצויות בשולי החברה עלול אף הוא להגביר את הנטייה לאימוץ דעות קדומות נגד קבוצות חלשות אחרות (סלימאן, 1996). על סמך האמור לעיל ניתן אפוא לשער שקבוצות שוליים בחברה הישראלית יהיו מאופיינות בעמדות שליליות יותר כלפי העובדים הזרים מאשר המדגם הארצי של בר צורי.

בהקשר זה יש לשאול באיזו מידה עשוי מגע ישיר עם הזרים להחליש את הנטייה לאימוץ דעות קדומות אודותיהם. לכאורה, היכרות בלתי-אמצעית מפחיתה את הבורות בכל הקשור לזרים וכך תורמת להפחתת דעות קדומות, אך המחקר מלמד שהמציאות מורכבת יותר: מה שקובע אינו עצם המגע אלא טיבו; אופי המגע הוא המשפיע על הפחתת דעות קדומות או על התבצרות בהן. כאשר המגעים מתקיימים בתנאי-שיח "אידיאליים", לפי הגדרת הברמס (1991), יש סיכוי לצמצום בדעות הקדומות. לעומת זאת, כאשר המגעים מתקיימים בתנאים שבהם הקבוצה חשה מאוימת על-ידי הזרים או כאשר מתמסדים בין הקבוצות יחסי כוח, אזי יש סבירות גבוהה לחיזוק הדעות הקדומות.

בהקשר הישראלי, בסיטואציה שבה שכונות המגורים של הזרים ממוקמות בשכונות לאוכלוסיית המצוקה, ניתן לשער כי ישראלים המשתייכים לאוכלוסייה זו יראו את העובדים הזרים כמתחרים הן על שוק הדיור ושוק העבודה והן על מעמדם בסולם הסטטוס החברתי, וכי על רקע זה הם יגבשו עמדות שליליות כלפי העובדים הזרים, בדומה למה שאירע במצבים דומים במערב אירופה.

שנתיים לאחר הסקר שערכה בר צורי (1996) בשנת 1995, שבו נבדק, כאמור, מדגם מייצג של ישראלים, נבדקו במחקרנו (בשנת 1997) עמדותיהם של ישראלים תושבי שכונת נוה שאנן, הגרים

בשכנות לריכוז הגדול ביותר של זרים בישראל. התושבים היהודים בשכונה חשופים במיוחד למגע עם זרים. כמו כן, הם משתייכים ברובם לשכבות חלשות ויש להניח כי הם חשים תסכול נוכח קשייהם הכלכליים. בסיטואציה זו הם עלולים לראות בזרים גורם המאיים על מערך ההזדמנויות שלהם לתעסוקה ולדיור ועל אורח-החיים היומיומי שלהם. לכן שיערנו כי במציאות זו ייטו הנחקרים לאמץ עמדות שליליות במיוחד כלפי זרים. כדי לבדוק זאת, הושוּו הנתונים ממחקר זה עם אלה של בר צורי, משנת 1995. עם זאת, יש לזכור כי ההשוואה אינה מאפשרת לקבוע אם עמדותיהם של כלל הישראלים, אילו נבדקו ב-1997, היו דומות לאלה של תושבי נוה שאנן באותה שנה ולהיפך: אין אפשרות לקבוע באיזו מידה דומות עמדות הישראלים בשכונת נוה שאנן לעמדות כלל אוכלוסיית ישראל בשנת 1997. בהערכת הדמיון או ההבדל בין שני המדגמים הללו ניתן לבדוד את משתנה המרחב, אך יש אפוא להביא בחשבון את הקושי הכרוך בבידוד משתנה הזמן.

נכונות להתקרבות חברתית אל הזרים

כמתואר בפרק הראשון, שאלון עמדות בן ארבעה חלקים הועבר למדגם אקראי של 70 ישראלים תושבי נוה שאנן. בין היתר נבדקה בשאלון זה נכונותם להתקרבות חברתית אל תושבים זרים. נכונות זו נמדדה באמצעות סולם שהגדיר שישה מצבים היפותטיים של קרבה אפשרית: החל מנכונות לאפשר לזרים לעבוד בישראל (הסכמה להתקרבות מינימלית) ועד לנכונות להתיידד עם זרים (הסכמה לקרבה מקסימלית – לוח 8).

לוח 8: נכונות של ישראלים להתקרב לעובדים זרים (באחוזים)

לא יודע(ת)		לא מסכים(ה)		מסכים(ה)		המצב ההיפותטי
תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	
7	3	60	36	33	61	שיתנו לעובדים זרים לעבוד בישראל
3	2	61	36	36	62	לקבל שירות מעובדים זרים במסעדה, מלון וכדומה
1	6	54	40	45	54	שיעבדו במקום עבודתך עובדים זרים
4	4	48	41	48	55	שיתגוררו בשכונתך עובדים זרים
3	3	58	48	39	49	שיתגוררו בבניין שלך עובדים זרים
7	-	44	-	49	-	להתיידד עם עובדים זרים

מקור: מדגם ארצי 1995 (בר צורי, 1996)
נוה שאנן – סקר שדה, קיץ 1997

מנתוני לוח 8 ניתן להסיק שבשנת 1997 הנכונות להתקרב לזרים בקרב ישראלים תושבי נוה שאנן, החיים בשכונות לקהילת הזרים, הייתה נמוכה (במקבץ של חמש הרמות הראשונות בסולם) ב-16 אחוז בממוצע בהשוואה לנכונותם של כלל הישראלים להתקרב לזרים בשנת 1995. תמונה זו מתקבלת משני הטורים הראשונים מימין בלוח 8 (קטגוריה של "מסכימ/ה"): כ-56 אחוז מן הישראלים גילו נכונות להתקרב לזרים עד לרמה של שכונות באותו בניין, בעוד שרק כ-40 אחוז מתושבי נוה שאנן בשנת 1997 הסכימו להתקרבות כזו. הן במחקר זה והן בסקר הכללי (בר צורי, 1996) לא התקבלה הסתלמות היררכית של התשובות (באופן שאלה שהתנגדו להתקרב לזרים בדרגה אחת התנגדו להתקרב אליהם גם בדרגה הקרובה אליה); כמו כן, אין עקביות בירידה בשכיחות ההסכמה להתקרב אל הזרים, ככל שהמצב המתואר מציין דרגת התקרבות גבוהה יותר. רק בסביבות שליש מהמרוואיינים במדגם השכונתי הסכימו לקליטת עובדים זרים בישראל או לקבלתם כשכנים בבניין שבו הם גרים. מידת הפתיחות הגבוהה ביותר לזרים במדגם השכונתי נמדדה דווקא ברמת שוק העבודה והמגורים בשכונה; גם כאן התגלה פער של כ-10 אחוזים בין עמדות כלל הישראלים לבין עמדות תושבי נוה שאנן. ניתוח המתאמים בין מצבי ההתקרבות העלה שקיים מתאם גבוה ביותר בין הנכונות לכך שזרים יעבדו בישראל לבין הנכונות לקבל שירות מזרים ($r=0.75$). כלומר, במדגם של תושבי השכונה - אלו שהצהירו הצהרה כללית, התומכת בכך שזרים יוכלו לעבוד בארץ, מוכנים גם לקבל מהם שירותים. חיזוק להנחה שההתנגדות לזרים הינה על בסיס עקרוני ולא על בסיס של סירוב לקיים מגעים עם זרים, ניתן לקבל מהעובדה שכמעט מחצית מהמרוואיינים התייחסו בחיוב לנוכחות זרים במקום עבודתם ובשכונתם וגילו נכונות להתיידד עם זרים. בין שלושת המשתנים הללו התקבלו מתאמים גבוהים למדי של בין $r=0.5$ לבין $r=0.6$. באשר לנכונות לגור בבית משותף עם זרים, ההתנגדות הייתה גדולה ביותר - כ-60 אחוז, ולא נמצא מתאם מובהק בין עמדה זו לבין יתר העמדות.

כדי לבדוק מדוע קיים פער כה משמעותי בין הנכונות להתקרבות אצל כלל הישראלים בשנת 1995 לבין הנכונות להתקרבות אצל תושבי נוה שאנן בשנת 1997, ערכנו השוואה בין עמדותיהם של בעלי הכנסה נמוכה מהממוצע במדגם הארצי משנת 1995 לבין עמדותיהם של תושבי נוה שאנן בשנת 1997; כזכור, גם תושבי השכונה מאופיינים במעמד כלכלי-חברתי נמוך יחסית. הממצאים מוצגים בלוח 9.

לוח 9: נכונות של ישראלים ממעמד נמוך להתקרב לעובדים זרים (באחוזים)

הפרש	מסכימ/ה		המצב ההיפותטי
	תושבי נוה שאנן סקר שדה 1997	מדגם ארצי 1995 מעמד נמוך	
20-	33	53 (61)*	שיתנו לזרים רשיונות לעבוד בישראל לקבל שירות מעובדים זרים במסעדה במלון וכד'
19-	36	53 (62)	שיעבדו במקום עבודתן עובדים זרים שיתגוררו בשכונתן עובדים זרים שיתגוררו בבניין שלן עובדים זרים
1+	45	44 (54)	
1-	48	49 (55)	
5-	39	44 (49)	

* הערה: הערכים שבסוגריים מציינים את שכיחות המסכימים במדגם הארצי בכללו – עיון בערכים אלו מלמד שהפער בעמדות בין המדגמים הארצי והשכונתי מצטמצם, כאשר נבדקים רק בעלי הכנסה נמוכה במדגם הארצי. מקורות: דגם ארצי 1995 (בר צורי, 1996), נוה שאנן-סקר שדה קיץ 1997

מעיון בלוח 9 עולה שרק חלק מהפער בעמדות בין שני המדגמים מצטמצם. פער זה מגיע לערכים של כ-20 אחוז בעמדות הכלליות יותר (נכונות לאפשר לזרים לעבוד בארץ ולקבל שירות מזרים). עם זאת, הפער נעלם כמעט לחלוטין ברמות של מפגש יותר אינטימי עם זרים.

צמצום הפער בין עמדותיהם של מרואיינים ממעמד נמוך בשני המדגמים מאששת את ההשערה שהחשדנות כלפי התושבים הזרים במצבים של קרבה משמעותית נובעת במידה רבה מהשתייכות לקבוצה שולית בחברה, מאחר שהזרים נתפסים כגורם המאיים על הקבוצה החלשה. עם זאת, הפער, כאמור, לא נעלם לגמרי, ועדיין עמדותיהם של תושבי נוה שאנן מעט יותר שליליות מאלה של מעוטי ההכנסה במדגם הארצי. ייתכן שבמקרה זה קיים גורם השפעה נוסף, הפועל לחידוד העמדות השליליות: תושבי השכונה צברו ניסיון במגע קרוב ותכוף עם זרים המתגוררים בשכונה, והתנסות זו הביאה אולי, לחיזוק גישתם השלילית.

עמדות כלפי הזרים בתחומי חיים שונים

מלבד לניתוח הנכונות להתקרב לזרים, בדקנו גם את עמדותיהם של ישראלים תושבי נוה שאנן כלפי הזרים בתחומים אחרים של החיים, ונערכה השוואה בין נתונים אלה לבין נתונים מקבילים, שהתקבלו במדגם הארצי משנת 1995 (בר צורי, 1996). מהשוואת עמדותיהם של כלל הישראלים (מ-1995-) עם אלה של הישראלים תושבי השכונה (ב-1997-) עולה שבמדגם השכונתי שכיחות יותר עמדות שליליות כלפי זרים (לוח 10). קרוב ל-90 אחוז מהמדגם הארצי סברו שהזרים ראויים לתנאים הוגנים ושלושה רבעים מחו נגד ניצולם; לעומת זאת, בשני הפריטים היה השיעור המקביל במדגם השכונתי 68 אחוז בלבד, אף שבשני המדגמים מסכימים כשלושה רבעים מהמרואיינים שהעובדים הזרים שיחררו את המשק הישראלי מתלות בעובדים הפלסטינים. פחות מ-50 אחוז במדגם הארצי סברו כי עובדים זרים תורמים להגברת האלימות והאבטלה בישראל, בעוד שבמדגם השכונתי סברו כך 61 אחוז ו-75 אחוז בהתאמה.

עם זאת, בשלושה פרטים עמדותיהם של המרואיינים במדגם השכונתי חיוביות יותר מאשר אלה שהתקבלו במדגם הארצי: בקרב תושבי נוה שאנן רק מיעוט סבור כי עובדים זרים גורמים לעליית תעריפי השכירות באזור מגוריהם (13 אחוז לעומת 30 אחוז במדגם הארצי) או לבריחת מטבע זר (10 אחוז לעומת 43 אחוז במדגם הארצי); כמו כן, כמחציתם סבורים כי עובדים זרים מסייעים להקצאה יעילה יותר של כוח העבודה בישראל, לעומת 45 אחוז בלבד במדגם הארצי.

לוח 10: עמדות של ישראלים כלפי זרים (אחוזים)

לא יודע(ת)		מתנגד(ת)		מסכים/ה		עמדות
תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	תושבי נוה שאנן	מדגם ארצי	
10	2	22	11	68	87	צריך להבטיח להם תנאים הוגנים
19	4	7	17	74	79	הצילו את השוק מתלות בעובדים מהשטחים
16	11	16	14	68	75	מנוצלים על-ידי המעסיקים בארץ
50	13	15	14	35	73	מהווים כוח עבודה זול ואמין
8	12	43	65	49	23	מעכבים התפתחות טכנולוגית בגלל היותם כוח עבודה זול
9	19	30	55	61	26	הם מגבירים את האלימות והעבירות על החוק
5	3	20	52	75	45	תופסים מקומות עבודה של ישראלים ומגדילים את האבטלה במשק
62	20	25	50	13	30	גורמים לעליית מחירי הדירות להשכרה באזור מגוריהם
26	11	23	44	51	45	מאפשרים הקצאה יעילה יותר של כוח העבודה בישראל, שיכול להתפנות לעיסוקים יותר מקצועיים
7	13	83	44	10	43	גורמים לבריחת מטבע זר, כי הם שולחים את הכנסתם לחו"ל

מקורות: 1. מדגם ארצי 1995 (בר צורי, 1996)

2. נוח שאנן – סקר שדה, קיץ 1997

בחישוב המתאמים בין העמדות המפורטות בלוח 10 נמצא כי הם נמוכים יחסית, כלומר: המרואיינים משכונת נוה שאנן תפסו את העמדות כלקוחות מעולמות תוכן שונים. עם זאת, ניתוח אשכולות (Cluster Analysis) מצביע על התגבשות של שלושה אשכולות עיקריים. האשכול המרכזי מאגד שני מקבצי משנה, המתפצלים כך בשלב נמוך יותר בניתוח והמדגישים היבטים חברתיים מבניים: האחד בן שלוש עמדות, לפיהן הזרים נתפסים כבעיה חברתית (מעכבים התפתחות טכנולוגית, מגבירים אלימות ומנוצלים על-ידי המעבידים) והשני בן שתי עמדות לפיהן הזרים תורמים באופן חיובי לשוק העבודה (מחליפים פועלים פלסטינים ומאפשרים הפניית ישראלים לתפקידים מקצועיים יותר). כשני שלישים מהמרואיינים מסכימים עם העמדות הללו. האשכול השני מאגד את אלו התופסים את הזרים במושגים של כוח עבודה זר, תוך התעלמות מהמשמעויות החברתיות-כלכליות של נוכחותם. על-פי עמדות אלה הדילמה היא בין הצורך לספק לזרים תנאים הוגנים בשוק העבודה לבין התחרות שהם מציבים לעובדים הישראלים. אשכול שלישי מאגד קבוצה של יותר ממחצית המרואיינים, המדגישים את האיום של הזרים בשוק העבודה, ובמקרים מועטים גם בשוק הדיור. בעיקר בתחום התעסוקה בולט ההבדל בין העמדות החיוביות של כלל האוכלוסייה בשנת 1995 כלפי הזרים לבין הספקות שמעלים תושבי השכונה בשנת 1997.

תפיסת הזרים כשכנים

בחלק אחר של השאלון אשר שימש אותנו במחקר זה (נספח ב) בדקנו כיצד תופסים תושבי נוה שאנן את העובדים הזרים בשכונה כשכנים. באיור 8 מוצג חלק מהעמדות בנושא זה. מהאיור ניתן ללמוד כי מרבית התושבים הישראלים מתנגדים לשתי העמדות הקיצוניות – ("מעשירים את חיינו" "פחות טובים מאתנו"). חישוב המתאמים בין העמדות העלה כי בין שתי עמדות אלה המתאם הוא $r=0.45$, המצביע על נטייה של רוב המדגם להימנע משתייהן בעת ובעונה אחת. שתי העמדות הללו מתייחסות לעובדים הזרים במושגים חיוביים או שליליים, ללא התייחסות לדפוסי התנהגותם. עמדות הביניים ביניהן קיים מתאם משמעותי גם כן של $r=0.44$ מתייחסות להתנהגות של הזרים. חלקם משבחים את שכניהם הזרים וחלקם מגנים אותם. הסיבה להבדלים אלה קשורה בזהותם של השכנים כפי שעולה מהמשך הניתוח בו בולטת ההבחנה בין הרומנים שהתנהגותם מעוררת תגובות שליליות לבין שאר העובדים הזרים המוזכרים לרוב כשכנים טובים. שיעור ניכר מהמרואיינים תופסים את הזרים "כשכנים טובים" (מעל 60%) וכ"מתחשבים" (כ-50%). עם זאת, כמחצית מהמרואיינים סבורים כי השכנים הזרים "משחיתים את המוסר בשכונה".

איור 8: עמדות כלפי הזרים כשכנים, בנווה שאנו (אחוזים)

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

היחס כלפי הזרים לפי מוצא

בסקר השדה בקיץ 1997 התבקשו תושבי השכונה הישראלים שבמדגם לציין באופן אסוציאטיבי את התכונות העיקריות המאפיינות, לדעתם, את התושבים הזרים, לפי קבוצות מוצא (השאלון מוצג בנספח ב). המרואיינים זיהו ארבע קבוצות מוצא עיקריות: כמעט כולם ציינו את האפריקנים ואת הרומנים, קצת יותר ממחציתם ציינו את ילידי הפיליפינים וכ-40 אחוז ציינו את הדרום-אמריקנים. חרף ההבדלים בבולטות של הקבוצות הללו, גודלן של הקבוצות (דהיינו, מספר הזרים בכל קבוצה) הוא די דומה: כל קבוצה מארבע הקבוצות העיקריות מונה בין 15 אחוז ל-19 אחוז מכלל הזרים בשכונה. גם הראיונות מלמדים כי הבולטות היחסית של קבוצות המוצא השונות אינה קשורה לגודל הקבוצה, אלא לגורמים אחרים. האפריקנים, לדוגמה, בולטים כנראה עקב צבעם השונה והנוהג הרווח בקרבם להתכנס בסופי שבוע בכנסיות בלבוש מהודר. בהזדמנויות אלה מסתמן, כנראה, ניגוד בולט בין לבושם המפואר, המרמז על דימוי עצמי גבוה, לבין מעמדם כזרים בעיני הישראלים. הרומנים בולטים בעיקר בדפוסי הבילוי שלהם לאחר שעות העבודה. בדומה לקבוצות זרים ממדינות מזרח-אירופיות אחרות, הרומנים הם גם הצרכנים העיקריים של מועדונים, שבהם ניתן לצפות בסרטי פעולה ומין, ללגום משקאות חריפים ולנצל את שירותיהם של מועדוני המין. ילידי דרום-אמריקה והמזרח הרחוק בולטים פחות, אף-על-פי שכל קבוצה נוקטת אסטרטגיה שונה להצנעת נוכחותה במרחב. הדרום-אמריקנים מקיימים אורח חיים פתוח יחסית לחברה הישראלית, בעוד הפיליפינים נוהגים לעתים קרובות להסתגר בבתיהם לאחר העבודה.

התפלגות המרואיינים לפי סוג הדימויים שציינו - חיוביים, שליליים ונייטרליים (דהיינו מדגישים את שונות הזרים, ללא תיוג חיובי או שלילי) מלמדת שכמעט 60 אחוז מהמרואיינים תיארו את הזרים באמצעות דימויים בעלי הקשר שלילי (קטגוריה "כלל הזרים" באיור 9), ורק כרבע מהם נקטו דימויים בעלי הקשר חיובי. שלילי במיוחד היה הדימוי של הזרים מרומניה: כ-90 אחוז מהמרואיינים תיארו אותם באמצעות דימויים שליליים (כמחציתם תיארו את הרומנים כשיכורים וכעשרים אחוזים נוספים תיארו אותם כמלכלכים את השכונה). לעומת זאת, ילידי דרום-אמריקה תוארו באמצעות דימויים חיוביים על-ידי קרוב לשני שלישים מן המרואיינים. בעיקר בלטו הדימויים "נחמדים" ו"שקטים", המרמזים על כך שהדרום-אמריקנים, בניגוד לרומנים, אינם מזוהים עם שתייה, בריונות ומועדוני מין. הדימויים של האפריקנים ושל ילידי הפיליפינים היו רב-משמעיים יותר. יוצאי אפריקה תוארו כ"שקטים" על-ידי כשליש מהמרואיינים, אך גם כ"אלימים", כ"מדיפים ריח רע" וכ"רועשים" על-ידי מיעוט של מרואיינים. יוצאי הפיליפינים תוארו בעיקר כ"מוזרים" וכ"שונים".

איור 9: דימויים המיוחסים לזרים לפי מוצא בנוה שאנן (באחוזים)

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

לרבים מהזרים מיוחסים אפוא דימויים שליליים בשכחות גבוהה. תופעה זו, כמו גם העמדות השליליות כלפי זרים, יחסית לעמדות כלל הישראלים לפני שנתיים, מסבירות את העובדה שרוב הישראלים בשכונה מצדדים בהרחקת הזרים מהשכונה (לוח 11).

הנימוק העיקרי שצינו המרואיינים קשור בהידרדרות החברתית של השכונה, כנראה בעקבות נטיית חלק מהזרים לבלות בשתייה ובמועדוני מין וללכלך את השכונה תוך כדי כך. נימוקים נוספים שצינו בשכחות גבוהה היו קשורים בעיקר לאיום התרבותי על אופי השכונה שמגלמת נוכחותם של הזרים. מבין נימוקים אלה בלטה הטענה שהזרים מקיימים אורח-חיים לא יהודי, המשפיע על האווירה גם במרחב הציבורי. שיקולים כלכליים-חברתיים כתחרות על שוק הדיור ועל שוק העבודה הוזכרו רק כסיבות משניות. המעטים שהמליצו להשאיר את הזרים בשכונה ציינו את תרומתם לשוק העבודה ואת הסיוע שמן הראוי לספק להם, בהיותם נזקקים.

לוח 11: נימוקים להרחקת הזרים או להשאתם בנוה שאנן (באחוזים)

הערות	אחוז	הנימוק
		הרחקת הזרים
		הידרדרות חברתית
זנות, פשע, מלכלכים	90	איום תרבותי
התבוללות, ריחות רעים	62	פגיעה בסטטוס כלכלי-חברתי
ירידת ערך הדירה	35	תחרות
בשוק הדיור (ובמידת-מה גם בשוק העבודה)	21	השאת הזרים
	10	מחליפים פועלים פלסטינים
	12	זקוקים לפרנסה
	10	מחליפים ישראלים בעבודות לא רצויות

מקור: סקר שדה, קיץ 1997

לסיכום פרק זה ניתן לקבוע שכלל תושבי השכונה הישראלים נוקטים עמדות שליליות ביותר כלפי הזרים בשכונה. רובם אמנם נרתעים מהצגת עמדות גזעניות ישירות, אך הם ממליצים להרחיק את הזרים מהשכונה הן בגין תופעות התנהגותיות שליליות והן בגין היותם לא יהודים ושונים.

מסקנות והמלצות

מיסוד והסתגלות

החל משנת 1993 הפכו התושבים הזרים לחלק יותר ויותר משמעותי בנוף התל-אביבי. בין השנים 1993-1997 גדל מספרם בקצב מהיר ביותר כיוון שבמשק הישראלי כבר התמסדו קודם לכן ביקושים לכוח עבודה שניוני של עובדים פלסטינים מהשטחים. גם תהליך ההסתגלות של הזרים למציאות הישראלית היה מהיר יחסית; במרוצת ארבע שנים אלה נקבעו עובדות בלתי-הפיכות בשכונות הדרומיות של תל-אביב ובשכונת נוה שאנן בכלל זה. הזרים השתלבו בחיים הכלכליים בישראל ורבים מהם מנסים לחדור לחברה הישראלית כתושבי קבע. התפתחות מואצת זו מזכירה תהליכים דומים שהתרחשו בשנות ה-90 ברבות ממדינות המערב המפותחות (מקרה לוס אנג'לס Cruz, 1997) והיא משקפת את דחיסת הזמן והמרחב המאפיינת את העידן הפוסט-מודרני. תהליכים שהתרחשו באירופה ובצפון-אמריקה במשך דור שלם מתמסדים במציאות הישראלית של סוף המאה בפחות מעשור. תקופה קצרה זו לא הספיקה לרשויות השלטון בישראל לאתר את הבעיה ולגבש מדיניות אפקטיבית, שתשכיל להתמודד עם האתגרים שהשתקעות העובדים הזרים מציבה לחברה ולמשק בישראל.

מיסוד התופעה של התיישבות הזרים בתל אביב-יפו בא לידי ביטוי במגוון תחומי חיים:

- באזור דרום תל-אביב התגבשה קהילה גדולה של תושבים זרים, בעלת מבנה קהילתי עצמאי. בקהילה זו התמסדו אינטרסים של גורמים שונים המעוניינים בהמשך קיומה של הקהילה, כגון מורים, אנשי דת, מתווכים וכיו"ב. הזרים עצמם מקימים עסקים ושירותים המכוונים אל אוכלוסיית הזרים, דוגמת בתי כנסיות, מוסדות חינוך ועוד.
- מתרבים המקרים של נישואים פיקטיביים עם ישראלים, ומתגבשת תופעה של נישואים מעורבים בין בני זוג מקבוצות מוצא שונות לצד גידול ילדים בשכונה. כל אלה משקפים ניסיון של עובדים זרים רבים לבסס חיי קבע בישראל.
- בין שליש ל-40 אחוז מהזרים שרואיינו במחקר הביעו את משאלתם להמשיך לגור בארץ גם בעוד חמש שנים ושיעור דומה לכך צופים שמשאלתם תתגשם, מה גם שרובם מאמינים שניתן להתגבר על סכנת הגירוש.

המערכת העירונית הסתגלה מהר למדי לתנאים החדשים. הזרים חדרו לאזורים מוזנחים ובלתי-יציבים, שבהם נוצר היצע גדול של דירות זולות. שכונת נוה שאנן הפכה למוקד ההתנחלות של הזרים במרחב העירוני, אך הם השתכנו גם בשכונות נוספות, דוגמת שכונת שפירא, שכונת התקווה, כרם התימנים, שכונת עזרא, שוק הכרמל ופלורנטיין. מעבר לכך: תושבים זרים רבים חיים במפוזר בשכונות הצפון תוך הסתמכות על המערכת הקהילתית שהתפתחה בשכונת נוה שאנן.

הסתגלות המערכת העירונית לתופעת הזרים באה לידי ביטוי באופנים הבאים:

- בשוק הנדל"ן התגובה על כניסת הזרים הייתה האצה של החלפת בעלות על דירות. רוב המוכרים היו דיירים ותיקים שנטשו את השכונה בתגובה להשתלטות הזרים עליה; רוב הרוכשים היו יזמים פרטיים קטנים שהיו מעוניינים להשכיר את הדירות לתושבים הזרים עקב הרווחיות הגבוהה של ההשכרה.
- בקרב הישראלים בשכונה הסתמנה מגמה ברורה של הגירה לאזורים אחרים.
- רוב הבקשות לייזום פרויקטים חדשים באזור מתמקדות בפתיחת מעונות עובדים (הוסטלים) לזרים; לעומת זאת, ניכרת רתיעה מסוימת מהקמת פרויקטים יוקרתיים באזור.
- מערך שימושי הקרקע בשכונות הדרום עובר תהליך של הסתגלות למציאות החדשה. כפי שצוין לעיל, עסקים רבים בשכונה מכוונים את עסקיהם לקהל הזרים. בהתאם למגמה זו שינו עשרות עסקים בשכונה את זהותם מישראלית לזרה.

הזרים בדרום תל-אביב נוטים להתבדל מהסביבה הישראלית הן במרחב המגורים והן במרחבים חברתיים ותרבותיים. הם עיצבו עולם חברתי-תרבותי משל עצמם שבו אין לישראלים חלק, חוץ מהמפגשים הקשורים במרחב העבודה וגם מפגשים אלה מאופיינים בשקיפות האחר ובהעדר קשרים אישיים בין עובדים למעבידים. הישראלים הבאים במגע עם התושבים הזרים במרחב המגורים מגלים כלפיהם יחס עויין ביותר. אמנם לא התפתחה עדיין השקפת עולם המצדיקה גזענות, אך ברמה האסוציאטיבית הביעו רבים עמדות גזעניות. סביר להניח שיחס זה מושפע הן מהתחושה שהתושבים הזרים מאיימים על סגנון החיים הרווח בשכונה והן מתפיסת הזרים כיריבים המתחרים בהם בשוק העבודה.

קהילת הזרים עצמה איננה עשויה מקשה אחת. הן השכנים הישראלים והן הזרים עצמם מבחינים בין קהילות-משנה המורכבות מיוצאי אזורים ומדינות שונים. בעיקר בולטת ההבחנה בין מזרח-אירופה לשאר הקבוצות; אלה נתפסים כגורם המשפיע לרעה על חיי התושבים הוותיקים והזרים גם יחד. גם הקבוצות האחרות נבדלות זו מזו בדפוסי הארגון הקהילתי שלהן, במידת הסתגרותן מהחברה הישראלית ובנגישותן לשירותים הציבוריים.

מדיניות הגירוש שעליה הוחלט בממשלה בשנת 1997 משקפת בראש ובראשונה העדר נכונות להתמודד עם האתגרים הללו. אך למדיניות זאת השלכות השונות מהכוונות המוצהרות של יוזמה, גירוש של בין 3,000-5,000 זרים בשנה אינו מקטין את מספר העובדים הזרים בישראל, כיוון שהשורות מתמלאות על-ידי מספר גדול יותר של נכנסים לארץ. לעומת זאת, היא יוצרת איום

מתמיד על העובדים הזרים המונע מהם לעמוד על זכויותיהם, לפנות לרשויות ולהתארגן. במקביל, הממשלה לא פועלת באופן תקיף ויעיל כנגד מעסיקים, חברות כוח-אדם וגורמים אינטרסנטיים נוספים במשק הישראלי. כתוצאה מכך, מסייעת הממשלה לניצול ציני של העובדים הזרים, תוך עבירה על חוקי המדינה ואמנות בינלאומיות שהמדינה חתומה עליהן.

על רקע הממצאים לפיהם התושבים הזרים מתבססים בהדרגה בישראל ומתמסדת אווירה של רתיעה מהם ועוינות כלפיהם, בדומה למה שאירע ברוב המדינות המפותחות, חשוב ביותר להגדיר מדיניות שתשכיל להתמודד עם מגמות אלה. בראש ובראשונה על הממשלה לחזור בה מהחלטתה לבטל את תופעת העבודה הזרה בישראל באמצעות גירוש המוני. מדיניות זו, מלבד היותה בלתי מעשית, גם מונעת נקיטת אמצעים העשויים להקל על מצוקת הזרים ואינה מונעת בעיות חדשות העולות לאיים על לכידותה של החברה הישראלית. נראה כי מדיניות כוללת כלפי הזרים צריכה לשלב מאמץ רצוף להגבלת מספר הזרים המגיעים לישראל לצד שילוב הזרים שנקלטו בארץ במרקם חברתי הרחב. מן הראוי ללוות מדיניות זו בתהליך בקרה צמוד, מכיוון שקיים ניגוד בין הניסיון לצמצם את מספר הזרים לבין הסיוע בקליטתם של אלה העובדים כבר בישראל (בין באופן חוקי ובין באופן בלתי-חוקי) מעל שלוש שנים. מגרעתה של מדיניות סיוע היא, שהיא מגבירה את המוטיבציה של עובדים פוטנציאליים להיכנס לארץ, אף אם הדבר נעשה באופן בלתי-חוקי. מנגד, התעלמות מקליטה מסודרת של הזרים עלולה לגרום להתגבשות קהילה של זרים החיים כאן כתושבי קבע, אך מנוכרים ומנותקים מכלל החברה. במצב מעין זה קיימת סכנה גדולה לצמיחת תנועות גזעניות בחברה הישראלית, החרדה לשמירת אופיה היהודי-ציוני, מצד אחד, והחוששת מתופעות של פתולוגיה חברתית וסטייה בקרב הזרים, מצד שני.

הגבלת מספר הזרים מחייבת נקיטת אמצעים מספר:

- ראשית, יש לגלות עירנות מיוחדת במעברי הגבול (האוויריים, הימיים והיבשתיים) לחדירה לא חוקית של זרים. יש להתחקות בעיקר אחרי בעלי אשרות תייר, אשר לא יצאו את הארץ לפני שפג תוקפן של אשרות התייר שלהם.
- שנית, הניסיון ממדינות אירופה מלמד שאמצעים ביורוקרטיים אינם מספיקים כדי לבלום את הגידול בהגירת הזרים. היקף ההגירה מושפע יותר ממבנה הביקושים לעובדים במשק ומדפוסי ההתנהגות של המעסיקים הישראלים. מכאן, שנחוצים אמצעים נוספים: (א) יש לקבוע בחוק שישראלים המעסיקים עובדים ללא אישור ייענשו בעונשים מרתיעים; (ב) יש לתכנן מנגנון אשר יעוגן בהסכמים עם הרשות הפלסטינית ואשר יסדיר העסקה של עובדים פלסטיניים על בסיס של יוממות והקמת מוקדי תעסוקה באזורי הגבול. הבטחת תעסוקה לפלסטיניים והגדלת רווחתם עשויות לצמצם תסכול כלכלי ופוליטי בקרבם ולמתן את המתחים במפגש בין העובדים הפלסטיניים לחברה הישראלית מחד גיסא ולצמצם את הביקושים לעובדים זרים מאידך גיסא.
- שלישית, בטווח הארוך חשוב לפתח ענפי מפתח בכלכלה באופן ששיטות הייצור יהיו עתירות טכנולוגיה ולא עתירות עבודת-כפיים. במילים אחרות, יש ליזום פיתוח טכנולוגי מתקדם כתחליף לכוח-אדם לא מיומן. בראש ובראשונה נדרש שינוי כזה בענפי הבנייה והחקלאות. מאמץ זה חיוני גם נוכח העובדה שהשתלטות הזרים על ענפי תעסוקה אלה

מורידה את הסטטוס שלהם ומבריחה מהם לתמיד את העובדים הישראלים.

כאמור לעיל, במקביל לניסיון לצמצום מספר העובדים הזרים, יש לפעול לקליטתם התקינה של אלה שכבר השתקעו בארץ. הזרים החיים בארץ מגיעים כבר היום לחלק משירותי הרווחה, אך המערכת אינה ערוכה לשרתם. על מוסדות השלטון ללמוד מניסיוןן של מדינות מפותחות אחרות, ולא להמתין עד לקריסת מערכות הבריאות והחינוך, הנאלצות לטפל בזרים ללא כיסוי תקציבי. במקום זאת, יש לעגן בחוק את זכויותיהם של הזרים לבריאות, לחינוך ולביטוח לאומי, ללא קשר למעמד החוקי בארץ. יש להקדיש תשומת-לב מיוחדת לתחום החינוך, כדי למנוע צמיחת דור צעיר של זרים, המנותקים הן מארץ מוצאם ומתרבותה והן מהחברה הישראלית. לשם כך יש לפתח תכניות לימוד מיוחדות עבור ילדי הזרים. רצוי שמצד אחד, תכניות אלה יסייעו להם בלימוד עברית וברכישת כישורים מקצועיים-תעסוקתיים, ומצד שני, שהן יאפשרו להם להכיר את החברה והתרבות בישראל. במקביל, חשוב לגבש תכניות לימודים לישראלים, אשר יחשפו את הילדים לתופעת הזרים, לתרומתם למשק הארץ ולצורך לשלבם בחיי החברה.

במישור המוניציפלי חשוב שרשויות התכנון יתחילו להתייחס אל הזרים כאל חלק מהמערכת העירונית. בתל-אביב, לדוגמה, החלטות המתקבלות ברשויות התכנון, תוך התעלמות מהזרים, משפיעות לא רק על תנאי חייהם אלא גם על תנאי חייהם של הישראלים המתגוררים בדרום העיר. חשוב אפוא שהעירייה תקבע מדיניות בנוגע לפיתוח פרויקטים בדרום העיר. בהקשר זה עליה לדחות, למשל, פניות של יזמים המבקשים להקים בדרום העיר הוסטלים או דירות חדר, דוגמת אלה שהעירייה מאשרת לבנות במרכז תל-אביב עבור אוכלוסייה צעירה. אם יוקמו מבנים כאלה בשכונות הדרומיות, צפוי שהם יאוכלסו במהרה במשפחות זרים בצפיפות בלתי-נסבלת, יהפכו למשכנות עוני ויביאו להידרדרות חברתית באזור. שכונת פלורנטיין היא עוד דוגמה הממחישה את הסכנה בחיזוי מוטעה ובתכנון עירוני לקוי. באזור זה השקיעה עיריית תל-אביב סכומים ניכרים בשיקום הדירות ובהעלאת ערך הנדל"ן. הציפייה הייתה שמשפחות מהמעמד הבינוני יגיעו לשכונה וישקיעו בה השקעות נוספות. כניסת הזרים לשכונה החל מ-1997 משבשת כוונות אלה ומרתיעה יזמים פרטיים ודיירים מהמעמד הבינוני. מכאן שהשקעות העירייה אינן נושאות את התשואה המבוקשת, ויתר על כן – במקביל מתגבשים תהליכים שאינם בשליטתה, המביאים להתפתחות "גטו" של זרים בשכונה.

המסקנה היא, שעל העירייה ליזום מחקר שיאפשר לשפר את החיזוי ואת התכנון העירוני. מחקר זה אמור לבחון, באמצעות מודלים של סימולציה, את הדינמיקה של התהוות אזורים חברתיים בשכונות שבדרום תל-אביב. בשכונות אלה ניתן לזהות כחמש קבוצות חברתיות דינמיות: (א) הוותיקים הנוטשים את האזור; (ב) עולים חדשים; (ג) צעירים ניידים מהמעמד הבינוני; (ד) משפחות ממעמד בינוני גבוה, הנוטות להשתקעות במקום; (ה) התושבים הזרים. הניתוח יאפשר לבחון את התסריטים לפיהם עלולים להתמסד "גטאות" ותהליכי הידרדרות, בהשוואה לתסריטים לפיהם ניתן לשלב בין חלק מקבוצות אלה ולאפשר לכולן תנאי-חיים הוגנים. במיוחד מומלץ לבחון את האפשרות של שילוב הצעירים הניידים - העשויים לאמץ עמדות חיוביות כלפי הזרים, בגין שיוכם למעמד הבינוני הגבוה ובגין סגנון החיים הפתוח המאפיין אותם, כמשתייכים לבני "המעמד הבינוני החדש" - והתושבים הזרים בשכונות מעורבות, בהנחה שהצעירים הם בעלי עמדות חיוביות יותר כלפי הזרים ואינם מתחרים בהם על שוקי עבודה משותפים.

על רשויות התכנון העירונית להביא בחשבון שהזרים אינם מהווים מקשה אחת. כאמור לעיל, יוצאי מזרח-אירופה הם בעלי סטטוס נמוך בקרב שאר קבוצות הזרים, בגין דפוסי הבילוי שלהם בשעות שלאחר העבודה. נטייתם לבלות בפאבים ובמועדוני מין, כמו גם התנהגותם הפרועה – נתפסות כמוציאות שם רע לכלל הזרים. זרים בעלי משפחות, בעיקר אלה שילדיהם גדלים בשכונה רואים את עצמם כקורבנות העיקריים בהקשר זה. על רקע זה חשוב שהעירייה תפעל לבדד את מרכזי הבילוי הללו משכונות המגורים של הישראלים והזרים כאחד. ניתן להתיר פעולה של פאבים, בארים ועסקי מין לסוגיהם באתרים מגודרים, שבכול אחד מהם יתרכז מספר עסקים מסוג זה.

שכונות המגורים של הזרים כיום אינן מספקות ביטוי לצורכיהם המיוחדים ואינן משקפות את תרבותם. חשוב לאפשר לתושבים הזרים לעצב את סביבתם, במידת האפשר, על פי בחירתם. כמו כן, מן הראוי להבטיח להם איכות סביבה הוגנת מתוך התחשבות בעיקר בצורכי הדוור והשירותים של הזרים הגרים בישראל תקופות ממושכות. המלצה זו ניתן להדגים בעזרת דוגמה שכבר הובאה לעיל: בהתחשב בצרכים לטווח ארוך, לא רצוי לאשר בנייה של הוסטלים ודירות חדר לשוק של זרים השוהים כאן לתקופה קצרה בלבד, שכן לאחר מכן סביר שהם יאוכלסו על ידי משפחות שימצאו את עצמן בתנאי צפיפות קשים. עדיף לשמור על מאגר דירות בנות שניים או שלושה חדרים בהן יגורו זרים באופן זמני שניים בחדר, אך לכשיהפכו לדיירי קבע בעלי משפחה ייהנו מתנאי דיור סבירים. לבסוף, מעבר להמלצות הנוגעות לתכנון סביבתי במישור המוניציפלי, מן הראוי שהעירייה תקיים דיאלוג מתמיד עם ארגונים קהילתיים של התושבים הזרים, כדי לפתח מודעות לבעיות ולצרכים של התושבים הזרים. קיום ערוצי תקשורת שוטפת מסוג זה יוכל לתרום רבות לקהילת הזרים המתבססת בתל-אביב, ובעקיפין – גם לחברה הישראלית הסובבת אותם.

מקורות

- בר צורי, ר' (1996), "עובדים זרים בישראל", בתוך: נתנון, ר. (עורך), **עולם העבודה החדש בעידן של שינוי כלכלי**, ירושלים: משרד הכלכלה והתכנון.
- גונן, ע' וכחן, ג' (1989), "התברגנות רבת פנים של שכונות בירושלים", **עיר ואזור**, 19-20, עמ' 9-27.
- הברמס, י' (1991), **חברה וזהות בימינו**, תל-אביב: ספרית פועלים.
- הרפז, מ' (1998), **הבְּנֵיה-מחדש של נוף עירוני בתל-אביב-יפו**: עבודה לקבלת תואר שני אוניברסיטת תל-אביב החוג לגאוגרפיה.
- וירצברגר, א' (1993), "הדיירים המוגנים במחוז תל-אביב", בתוך ד' נחמיאס וג' מנחם, (עורכים) **מחקרי תל-אביב-יפו** (עמ' 125-146), תל אביב-יפו: רמות.
- יוסקוביץ, ב' (1997), "תכנון העיר תל-אביב-יפו: עבר, הווה ולקחים לעתיד", בתוך ד. נחמיאס, וג. מנחם, (עורכים), **מחקרי תל-אביב-יפו** (עמ' 347-364), תל-אביב: רמות.
- סלימאן, ר' (1996), "המפגש המתוכנן בין יהודים ופלסטינים ישראלים כמיקרוקוסמוס: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים", **עיונים בחינוך**, ו' (2). עמ' 71-85.
- פישר, ח' (1996), **העסקת עובדים זרים: היקף, מעמד משפטי ומדיניות ציבורית**, ירושלים: הרשות לתכנון כלכלי, משרד ראש הממשלה.
- קיפניס, ב' ודויד, פ' (1983), "תחרות בין שימושים עסקיים ומגורים בשולי המע"ר", **אופקים בגאוגרפיה**, 8, עמ' 13-26.
- שחר, א' (1993), "תכנון מרחבי-לאומי בחברות פוסט-תעשייתיות: צרפת, יפן והולנד", אצל מזור, א. (עורך) **ישראל 2020 – תכנית אב לישראל בשנות האלפיים**, חיפה: הטכניון. כרך א', עמ' 37-66.
- שנל, י' (1993) "צמיחת סגנון חיים עירוני במרכז תל-אביב" אצל נחמיאס, ד', מנחם, ג' (עורכים) **מחקרי תל-אביב-יפו תהליכים חברתיים ומדיניות ציבורית**, תל אביב-יפו: רמות. עמ' 42-60.

Battagay, A. (1992). L'actualite' de l'immigration dans la question des territoires ethniques, *Revue Europe'enne de Migrations Internationales*, 8,(2) pp. 83-97.

Berry, J. W. & Laponce, J.A. (1994). *Ethnicity and Culture in Canada: The Research Landscape*. Toronto: University of Toronto Press.

Bollnow, O. (1967). Lived-Space In: Lawrence and O'Connor (eds.) *Readings in Existential Phenomenology*, Prentice-Hall: N.J.

- Capello, R. (1994). Toward New Industrial and Spatial Systems: The Role of New Technologies. *Papers in Regional Science: The Journal of the RSAI*, 73 (2) pp.189-200.
- Cruz, M. (1997). Little San Salvador: Identity of Places/Places of Identity. In: *An Innercity Enclave of Los Angeles, California*. Paris Commission of Cultural Geography.
- De Jung, G. F. & Gardener, R.W.(1984). *Migration Decision Making: A Multi-disciplinary Approach*. London: Pergamon Press.
- Harvey, D. (1989a). *The Urban Experience*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Harvey, D. (1989b). *The Condition of Post Modernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jackson, P.& Smith, S. (1984). *Exploring Social Geography*, London: Allen and Anwin.
- Knox, P. & Agnew, J. (1989). *The Geography of the World Economy*. London: Edward Arnold.
- Malecki, E.J. (1995). Flexibility and Industrial Districts. *Environment and Planning, A*, (27) pp. 11-14.
- Massey, D.S. (1984). *Spatial Division of Labour*, London: Macmillan.
- Menachem, G. (1993) Urban Economic Spatial Restructuring and Absorption of Immigrants. *Technion Workshop on Immigrants Absorption*. Haifa: Technion.
- Piore, M. J. (1979). *Birds of Passage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portugali, J. (1997). Self-organizing Cities, *Futures*. 4/5, pp. 353-380.
- Portugali, J., Benenson, I. & Omer, I. (1997). Spatial Cognitive Dissonance and Sociospatial Emergence in Self-organizing City. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 24, pp. 263-285.
- Rose, D. (1984). Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D: Society and Place*, 1, pp. 47-74.
- Racine, J.B. & Mager, C. (1997). The Foreigner and the City: From Co-presence to Interaction, in Search of Intercultural Places in Lausanne, Commission on Urban Development & Urban Life, New Mexico: Mexico.
- Schnell, I. & Graicer, I. (1994). Rejuvenation of Population in Tel-Aviv inner city *The Geographical Journal*, 160, (2) pp. 538-548.
- Schnell, I. & Graicer, I. (1993). Causes of In-migration to Tel-Aviv Inner City. *Urban Studies*, 30, (7) pp. 1185-1204.
- Short, J. R. (1989). Yuppies, Yuffies and the New Urban Order. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 14, pp. 173-188.
- Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies*, London: Verso.
- Walker, G. (1989). Neighbourhoods: Theoretical Interpretations. Paper presented for the AAG, Baltimore.

נספח א

שאלון מרחב המגורים של העובדים הזרים בשכונת נוה שאנן (קיץ 1997)

1. שם הרחוב _____.
2. מס הבית _____.
3. מספר יחידות דיור בבית _____.
4. חללים המשמשים לתפקודים אחרים ממגורים בבית.
 - א. תפקוד _____ . האם משרת עובדים זרים? כיצד? _____.
 - ב. תפקוד _____ . האם משרת עובדים זרים? כיצד? _____.
 - ג. תפקוד _____ . האם משרת עובדים זרים? כיצד? _____.
 - ד. תפקוד _____ . האם משרת עובדים זרים? כיצד? _____.
5. מספר משקי-בית החיים בבית _____.
6. מספר משקי-בית של עובדים זרים הגרים בבית:
 - א. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____.
 - ב. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____.
 - ג. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____.
 - ד. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____.
7. מספר משקי-בית של ישראלים:
 - א. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____ . ותיקים או עולים
 - ב. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____ . ותיקים או עולים
 - ג. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____ . ותיקים או עולים
 - ד. מס' דיירים _____ . ארץ מוצאם _____ . ותיקים או עולים
8. מספר משקי-בית ממוצא אחר _____ . איזה? _____.
9. האם דירות העובדים הזרים החליפו בעלות לרגל אכלוסן בעובדים זרים:

כן/לא	מדיר שהיה בעל הדירה	לקונה פרטי
כן/לא	מבעל דירה פרטי שלא גר בבית	ליום
כן/לא	מיזם	לאחר, איזה? _____.
_____.	מאחר, איזה? _____.	

נספח ב

שאלון עמדות של ישראלים כלפי עובדים זרים בשכונת נווה שאנן (קיץ 1997)

ציינו את שלושת התכונות הראשונות שעולות בדעתך המאפיינות את העובדים הזרים בשכונה

- א. _____
ב. _____
ג. _____

אם לדעתך יש הבדל בין עובדים זרים מארצות מוצא שונות, ציינו (י) תכונה עיקרית של כל קבוצה:

- עובדים זרים מ _____ הם _____
עובדים זרים מ _____ הם _____
עובדים זרים מ _____ הם _____
עובדים זרים מ _____ הם _____
עובדים זרים מ _____ הם _____

מרחק חברתי

האם את(ה) מסכימ(ה) או מתנגד(ת) לכל אחד מהמצבים הבאים לגבי עובדים זרים?

הסכמה המצב	מסכים(ה)	מתנגד(ת)	לא יודע(ת)
1. שיתנו לעובדים זרים רשיונות לעבוד בישראל			
2. לקבל שירות מעובדים זרים במסעדה, מלון וכד'.			
3. שיעבדו במקום עבודתך עובדים זרים			
4. שיתגוררו בשכונתך עובדים זרים			
5. שיתגוררו בבניין שלך עובדים זרים			
6. להתיידד עם עובדים זרים			

עמדות כלפי עובדים זרים

האם את(ה) מסכימ(ה) עם העמדות הבאות:

העמדה	הסכמה	מסכים(ה)	מתנגד(ת)	לא יודע(ת)
1. צריך להבטיח לעובדים הזרים תנאים הוגנים				
2. העובדים הזרים הצילו את השוק מתלות בעובדי השטחים				
3. עובדים זרים מנוצלים על ידי המעסיקים בארץ				
4. עובדים זרים מהווים כוח עבודה זול ואמין				
5. עובדים זרים מעכבים התפתחות טכנולוגית בגלל היותם כוח עבודה זול				
6. עובדים זרים מגבירים את האלימות והעבירות על החוק				
7. עובדים זרים תופסים את מקומות העבודה של הישראלים ומגדילים בהם את האבטלה במשק				
8. עובדים זרים גורמים לעליית מחירי הדירות להשכרה באזור מגוריהם				
9. עובדים זרים מאפשרים הקצאה טובה יותר של כ"א בישראל שיכול להתפנות לעיסוקים יותר מקצועיים				
10. עובדים זרים גורמים לבריחת מטבע זר, כי הם שולחים לחו"ל את כל הכנסתם				

עמדות כלפי עובדים זרים בשכונה

העמדה	הסכמה	מסכים(ה)	מתנגד(ת)	לא יודע(ת)
1. עובדים זרים שכנים לנו יוצרים עמנו קשרי שכנות טובים				
2. עובדים זרים שכנים לנו הם אנשים טובים כמונו.				
3. עובדים זרים שכנים לנו מתחשבים בנו ואינם מרבים להפריע				
4. עובדים זרים שכנים לנו מעשירים את חיינו				
5. עובדים זרים שכנים לנו נמנעים מליצור קשרי שכנות				
6. עובדים זרים שכנים לנו הם אנשים פחות טובים מאתנו				
7. עובדים זרים שכנים לנו אינם מתחשבים ומרבים להפריע				
8. עובדים זרים שכנים לנו משחיתים את המוסר בשכונה				

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המרואיינים

1. גיל ____.
 2. מין ____.
 3. מס' שנות לימוד ____.
 4. ארץ מוצא ____.
 5. מצב משפחתי ____.
- האם יש לכם ילדים קטנים (לפני גיל בית ספר)? כן לא
האם יש לכם ילדים בגיל בית ספר? כן לא
יחס לדת: _____
מסורתי חרד

חילוני

דתי